

Tidligpensjonering.

Uførerpensjonering og pensjonering med AFP før fylte 67 år blant eldre arbeidstakere mellom 50 – 66 år.

Kandidatens navn: Svein Børresen.

Masteroppgave

Høsten 2009

Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen

Sammendrag: Tidligpensjonering.

Finansiell og politisk krise?

Andelen eldre i befolkningen vil øke i årene fremover som følge av at fødselskullene etter 1945 var store, samt at den generelle levealderen i befolkningen har økt fra ”krigen” og frem til i dag. Denne utviklingen kalles eldrebølgen og gir en forstilling om en tsunami av pensjonister på 60 år og eldre som feier over landet og legger det øde under seg. Vi har foreløpig unngått katastrofen på grunn av oljepenger og en økende yrkesaktivitet, da særlig blant kvinner. Mindre oljepenger i fremtiden kombinert med fallende yrkesaktivitet gjennom lavere pensjonsalder og flere i arbeidsfør alder på ulike støtteordninger, forsterker bilde av at landet beveger seg mot en finansiell og politisk krise. Myndighetens svar på dette er ulike tiltak som går under benevnelsen ”arbeidslinjen i velferdspolitikken”. Ved at flere er i arbeid over lengre tid vil en oppnå en forbedret økonomisk situasjon og den enkelte vil kunne arbeide seg ut av fattigdomsfella. Den stadig økende andelen av pensjonister må imidlertid gi sitt bidrag ved at reglene for utbetaling og innbetaling av pensjon endres, slik at fremtidens pensjonister samlet sett får noe mindre i forhold til om reglene forble uendret. Disse endringene er en del av pensjonsreformen og denne skulle sammen med arbeidslinjen gi landet en bærekraftig utvikling for denne og neste generasjoner.

Oppgavens problemstilling

Min masteroppgave tar tak i en liten bit av problemkomplekset som er skissert ovenfor. Jeg undersøker ulike forhold ved pensjoneringsatferden i befolkningen og da først og fremst den del av pensjoneringen som skjer før aldersgrensen for vanlig alderspensjon via uførepensjon og avtalefestet pensjon. Oppgavens problemstilling kan konkretiseres i form av følgende spørsmål: Hvor omfattende er tidligpensjonering og når skjer overgangene fra jobb til pensjon? Hvilke sosiale forhold kan bidra til å forklare disse overgangene? Vil ordningen med AFP øke antall tidligpensjonister, eller vil ordningen for en stor del innebære en forflytning fra UFP til AFP? Svarene på disse spørsmålene vil indirekte kunne si noe om tiltak innbakt i pensjonsreformen og arbeidslinjen er adekvate og tilstrekkelige for å kunne gi oss en bærekraftig utvikling.

Oppgaven undersøker hvordan alder, kjønn, sivilstand, eventuelle barn i husholdningen, utdanning, lønnsinntekt samt tre marginaliseringsvariable (mottak av sykepenger, sosialhjelp

og dagpenger) virker inn på uførepensjonering og pensjonering gjennom avtalefestet pensjon. Dette blir undersøkt med utgangspunkt i data fra FD-trygd og ved bruk av logistisk bivariat regresjon som analyseverktøy. Tilrettelegging og organisering av datasettet for mitt formål er gjort av professor Hans-Tore Hansen.

I begynnelsen av oppgaven gjør jeg rede for tidligere forskning om tidligpensjonering samt ulike teoretiske tilnærminger for å kunne tolke og forstå de resultater som jeg finner i min egen undersøkelse. De teoretiske modellene som ligger til grunn for min oppgave er hhv. attraksjonsmodellen, utstøtingsmodellen og livsløpsmodellen. De er godt etablert innenfor arbeidslivs- og trygdeforskningen og jeg utelater derfor en nærmere redegjørelse av disse i sammendraget.

Funnene

Omfanget av tidligpensjonering via UFP øker noenlunde jevnt med økende alder innenfor aldersintervallet 50 – 62 år. Ved 62 år øker tidligpensjoneringen drastisk som følge av at tilgangen til AFP åpnes og tilstrømmingen til AFP ved 63, 64, 65 og 66 år gir samlet sett økt tidligpensjonering uten at dette medfører redusert tilstrømming til UFP i noen særlig grad. Dette skulle tilsi at AFP og UFP bare i liten grad er alternative former for tidligpensjonering.

Kvinner og menn har ulike avgangsmønstre eller pensjoneringsatferd. Kvinner går av med UFP i større grad enn menn og da fortrinnsvis ved en alder som er lavere enn nedre grense for tilgang til AFP. Av de kvinner som fremdeles er i jobb ved 62 år, vil mange foretrekke å jobbe et eller flere år til, eventuelt helt frem til de går av med ordinær alderspensjon. Menn vil på sin side ofte utsette pensjoneringen inntil de har rett på AFP. Da vil mange gå av med første og beste anledning, dvs. ved fylte 62 år.

Sivilstand virker også inn på tidligpensjoneringen. Pensjoneringstilbøyeligheten til gifte og enker/enkemenn er lavere sammenliknet med enslige både når det gjelder UFP og AFP. Forskjellen er litt mindre mellom skilte/separerte og referansegruppen enslige når det gjelder UFP, men resultatene er ikke signifikante. Når det gjelder avgang med AFP, viser resultatene at skilte/separerte har om lag 25 % lavere sannsynlighet for slik avgang enn enslige. Ved analyse av hvert kjønn separat kommer det frem at dette gjelder først og fremst for skilte/separerte menn.

Personer som bor sammen med barn har lavere sannsynlighet for uførepensjonering i forhold til personer som ikke lever sammen med barn. Dette gjelder også for tidligpensjonering med AFP, men da først og fremst for menn som bor sammen med barn.

Mine resultater viser at økning i lønn vil gi en sterk økning i sannsynligheten til å av med AFP. Personer med middels lønn er de som har den største økningen i sannsynligheten for uttak av AFP i forhold til referansegruppen med lav lønn, men forskjellen i pensjoneringstilbøyelighet er også stor mellom gruppen med høy lønn og gruppen med lav lønn. Det viser seg for øvrig at effekten av kjønn på AFP for en stor del kan tilbakeføres til lønnsforskjeller mellom kjønnene, slik at kjønn bare i begrenset grad har en selvstendig effekt på AFP. Når det gjelder UFP, vil lønnsøkninger ha motsatt effekt og gi lavere sannsynlighet for overgang til UFP. Også her ble effekten av kjønn endret ved innføring av lønnsvariablene i modellen og det er grunn til å anta at der eksisterer et samspill mellom lønn og kjønn.

Mottak av sykepenger har en sterk positiv effekt på sannsynligheten til å bli uførepensjonert. Denne sammenhengen er stort sett forklart ut fra stønadshistorien og livsløpet til uførepensjonisten forut for pensjoneringen. Jeg fant ingen tilsvarende signifikant sammenheng mellom mottak av dagpenger og UFP. Mottak av sykepenger virker også inn på sannsynligheten til avgang med AFP, men da i motsatt retning, dvs. at mottak av sykepenger reduserer sannsynligheten for avgang med AFP. Mottak av dagpenger har derimot ingen signifikant effekt på avgang via AFP

Mottak av sosialhjelp har nesten samme sterke effekt på uførepensjonering som mottak av sykepenger. I den deskriptive analysen fant jeg ingen personer som både hadde mottatt sosialhjelp og AFP. Av den grunn tok jeg bort variabelen i den logistiske analysen av AFP.

Resultatet passer godt til det bilde som er skapt av AFP pensjonisten; en mann med rimelig god helse og god tilknytning til arbeidsmarkedet, godt utdannet og med en akseptabel inntekt. Dette står i sterk kontrast til karikaturen av uførepensjonisten; en kvinne med lav inntekt og lav utdanning, med dårlig helse og mindre tilknytning til arbeidslivet.

Redegjørelsen av resultatene ovenfor kan sammenfattes i tre viktige funn. For det første viser det seg at ulikhetene i livsløp mellom menn og kvinner nedfeller seg i ulike pensjoneringsmønstre, herunder forskjeller i bruken av AFP og UFP. For det andre er effekten av endringer i lønnen forskjellig alt etter om det dreier seg om UFP eller AFP. Noe

overraskende vil økning i lønn gi økt sannsynlighet til å gå av med AFP. Dette resultatet er ikke forenlig med attraksjonsmodellens hypotese om at personer med høy lønn vil utsette pensjoneringen fordi pensjonens andel av lønnen synker når lønnen øker. Avgang med uførepensjon er riktignok størst innenfor grupper med lav lønn, men her er virkningen av lønn mindre sterk og langt svakere enn mottak av sykepenges. For det tredje er uførepensjon og avtalefestet pensjon hovedsakelig to alternative veier ut av yrkeslivet før fylte 67 år som hver for seg rekrutterer fra ulike sosiale grupper. Innføringen av AFP har dermed økt det totale omfanget av tidligpensjonering uten at dette har gitt en tilsvarende reduksjon i UFP innenfor de relevante alderskategoriene.

Velferdspolitiske konsekvenser.

Arbeidslinjen, slik den blir omsatt i praktisk politikk, hviler i meget stor grad på en tro at økonomiske insentiver vil kunne øke arbeidstilbudet i befolkningen generelt og til de eldre spesielt. Mine resultater viser at denne politikken bare vil lykkes i den grad den kombineres med andre tiltak innenfor sosialpolitikken og arbeidsmarkedspolitikken, fordi helsemessig utstøting og tilgang til pensjonsordninger har vist seg å være vel så viktig for tidligpensjonering som vurderinger av hva en tjener eller taper rent økonomisk ved å slutte i jobb.

Pensjonsreformen har også noen uheldige fordelingspolitiske konsekvenser. Mange innenfor lavinntektsgruppene og personer med avbrutt yrkeskarriere og deltidsarbeid, blant annet kvinner, vil se seg økonomisk tvunget til å stå lengre i arbeid enn hva de ut fra en helhetlig vurdering egentlig ikke ønsker. Dette vil samlet sett kunne øke arbeidstilbudet men neppe øke velferden.

Forord

Denne masteroppgaven er slutten på en prosess som begynte med at jeg fikk lyst til å lese litt mer sosiologi 35 år etter avlagt mellomfageksamen. Det var langt fra selvsagt at denne "leselysten" skulle ende opp med skriving av masteroppgave. Jeg vil derfor benytte anledningen til å takke studenter og tilsatte ved instituttet som tok så vel imot meg at jeg ble værende.

En spesiell takk går til min veileder professor Hans-Tore Hansen. Han har alltid vært tilgjengelig og hans støtte og konstruktive veiledning har vært til uvurderlig hjelp for meg.

Analysen i oppgaven er foretatt med data hentet fra Statistisk sentralbyrås database FD-trygd og de er tilrettelagt for mitt formål av professor Hansen.

Bergen 15. november 2009

Svein Børresen.

INNHold

Kapittel 1. INNLEDNING

1.1 Tema for oppgaven	s 11
1.2 Bakgrunnen for reformen	s 12
1.3 En kort redegjørelse over dagens regler for tilgang til alderspensjon, uførepensjon og pensjon gjennom AFP	s 17
1.4 En kort oversikt over de viktigste endringsforslagene i pensjonsreformen	s 19
1.5 Nærmere om oppgavens problemstilling og oppgavens videre gang	s 20

Kapittel 2. TEORETISKE PERSPEKTIVER OG TIDLIGERE FORSKNING

2.1 Innledning	s 22
2.2 En presentasjon av attraksjonsmodellen, utstøtingsmodellen og livsløpsmodellen	s 22
2.2.1 Attraksjonsmodellen	s 22
2.2.2 Utstøtingsmodellen	s 24
2.2.3 Livsløpsmodellen	s 25
2.3 En kort drøfting av de ulike modellene	s 28
2.3.1 Generelle vurderinger	s 28
2.3.2 Valgfrihet eller strukturell tvang?	s 32
2.4 Presentasjon av noen empiriske funn på bakgrunn av tidligere forskning	s 33
2.4.1 Forholdet mellom avtalefestet pensjon og uførepensjon	s 34
2.4.2 En gjennomgang av forhold som virker inn på tidligpensjonering	s 35
2.5 Oppsummering	s 52

Kapittel 3. DATA, VARIABLER, ANALYSEMODELL OG METODE

3.1 Data	s 53
3.2 En kort presentasjon av variablene som inngår i analysen	s 55
3.2.1 Avhengig variabler	s 55
3.2.2 Uavhengige variable	s 56
3.3 Analysemodell og metode	s 60
3.3.1 Metode og presentasjon av regresjonslikningen	s 60
3.3.2 Noen grunnbegreper innenfor logistisk regresjon	s 61
3.3.3 Avsluttende merknader om signifikansnivå, kodingen og språkbruken	s 62

Kapittel 4. DESKRIPTIV STATISTIKK

4.1 Innledning	s 65
4.2 Omfanget av overganger og når tid disse skjer	s 65
4.3 En presentasjon av deskriptiv statistikk for de ulike variablene	s 66
4.4 Oppsummering	s 83

Kapittel 5. ANALYSE MED UFØREPENSJON SOM AVHENGIG VARIABEL

5.1 Innledning	s 84
5.2 Analyse	s 84
5.3 Problemet med samspill	s 89
5.4 En oppsummering	s 93

Kapittel 6. ANALYSE MED AVTALEFESTET PENSJON SOM AVHENGIG VARIABEL.

6.1 Innledning	s 94
6.2 Analyse for begge kjønn under ett	s 94
6.3 Separate analyser for hvert kjønn	s 100
6.4 Oppsummering	s 104

Kapittel 7. AVSLUTNING

7.1 Innhold	s 107
7.2 Funnene	s 108
7.3 Oppgaven teoretiske tilnærminger og funnene	s 110
7.4 En utvidet ramme for videre forskning	s 111
7.5 Velferdspolitiske utfordringer	s 112
Litteratur	s 114
Litteraturliste fra nettet	s 118
Figur og tabell-liste	s 118
Oversikt over vedlegg	s 120

Kapitel 1. Innledning

1.1 Tema for oppgaven

Temaet for min masteroppgave er på et generelt grunnlag å studere folks overgang fra å være yrkesaktiv til å bli pensjonist. Interessen min for dette temaet ble vekket av den debatt som for alvor startet med de foreslåtte innstramminger i alderspensjonen som foreligger i NOU 2004:1 ”Modernisert folketrygd”. Problemet slik det blir fremstilt i denne offentlige utredningen, er at folketrygdens utgifter til blant annet alderspensjon vil overstige dens inntekter, gitt at de samme regler for innbetaling og utbetaling prolongeres. På denne bakgrunn blir det argumentert for at det blir nødvendig å modernisere folketrygden, noe som blant annet skal gjøres ved å redusere antall uførepensjonister eller i det minste stoppe veksten i antall personer som mottar uførepensjon, og ved å få eldre arbeidstakere til å stå lengre i jobben. De konkrete tiltakene som denne moderniseringen innebærer, vil bli tatt opp senere i dette kapittelet.

Oppgavens tema er interessant av flere grunner. For det første er det en sentral del av den offentlige debatten som foregår for tiden. Denne inneholder viktige faglige - og sosialpolitiske spørsmål. Ut fra et samfunnsvitenskapelig ståsted er forskningsfeltet interessant fordi ulike fagdisipliner gir ulike perspektiver på tidligpensjonering. Økonomi kan for eksempel gi innsikt i hvordan en rasjonell aktør velger mellom pensjonering og fortsatt yrkesdeltakelse. På samme vis kan sosiologien bidra til å forstå pensjonering med utgangspunkt i valg som gjøres av den enkelte aktør. Men sosiologien har også utviklet et sett begreper og teorier som forklarer pensjonering ut fra strukturelle forhold i arbeidsmarkedet og i samfunnet generelt. I min masteroppgave vil jeg gjøre greie for begge perspektivene ovenfor. I tillegg til disse to modellene, vil jeg også se på pensjonering ut fra individenes livsløp. Dette gir en dynamisk forståelse av pensjonering. Avgangen fra yrkeslivet forstås da som slutten på en prosess der tidligere hendelser i livet bidrar til å forklare pensjoneringsatferden. Samlet sett gir alle tre modellene, hver på sin måte, kunnskap om overganger mellom jobb og pensjonering.

Pensjonsreformen og muligheten for private og offentlige tidligpensjonering som denne åpner for, er sosialpolitisk interessant av flere grunner. Kollektive ordninger mot ulike risiko er selve grunnvollen ved vår samfunnsmodell. Mange anser det som grunnleggende for velferden i samfunnet at nivået og kvaliteten til disse ordningene ikke svekkes gjennom en

”modernisering” av folketrygden. Innenfor fagbevegelsen stiller en seg kritisk til moderniseringen fordi den uvegerlig innebærer en svekkelse av arbeidernes kollektive goder og rettigheter. Nåværende velferdsgoder kan oppfattes som resultatet av en langvarig klassekamp der arbeidernes interesser har vunnet frem. I følge Wahl (2009) er moderniseringen av folketrygden et nederlag for hardt tilkjempete universelle kollektive goder og innebærer en seier for de krefter, herunder arbeidsgiverne og kapitaleierne, som ser seg tjent med at folketrygden og andre velferdsgoder overtas av markedet. Ut fra NOU 2004:1 ”Modernisert folketrygd” er det nettopp god grunn til å anta at dette vil skje. Endringsforslagene som ligger i pensjonsreformen innebærer en viss nedgang i pensjonenes størrelse og åpner for en utbygging av individuelle og bedriftsbaserte pensjoner som er ment å kompensere for nedgangen i de kollektive pensjonsytelsene. Disse skal være grunnlagt i kontrakter på et fritt finansmarked og kan være både ytelsesbasert eller fondsbasert. I siste tilfelle vil ytelsesnivået avhenge av avkastningen på innbetalingene. Av den grunn er det knyttet en god del usikkerhet om pensjonenes størrelse. Det er videre lite sannsynlig at absolutt alle arbeidstakere kommer inn under slike ordninger, selv om myndighetene påla bedriftene å innføre tjenstepensjoner for kort tid siden. I følge Wahl (2009) er et slik pålegg en gavepakke til private forsikringselskap, og en av mange tilpasninger til en samfunnsmodell som har sitt forankringspunkt i markedsliberalistisk ideologi. Denne ideologien vil svekke solidariteten i samfunnet og legitimere en nedbygging av offentlige velferdsytelser. Dette vil på sikt føre til økt fattigdom og øke den sosiale ulikheten i samfunnet.

1.2 Bakgrunnen for reformen

Modernisering av folketrygden kan blant annet forstås ut fra de demografiske endringer som vil komme fra 2010 og utover i dette århundre. Kort sagt vil andelen eldre i befolkningen øke som følge av at årskullene etter 1945 var store, samt at den generelle levealderen i befolkningen har økt fra ”krigen” og frem til i dag. Yrkesaktiviteten i befolkningen har også økt, ikke minst blant kvinnene. Dermed har en større andel opptjent rett til tilleggspensjon. Resultatet av at flere skal ha en større pensjon over lengre tid er kort og godt en urovekkende stor økning i pensjonsutbetalingene.

Det er bred enighet i Stortinget om at det er nødvendig å få kontroll over denne kostnadseksplasjonen. Økningen i andelen av eldre i befolkningen er således en politisk og økonomisk utfordring for vår velferdsstat. I tillegg til nevnte økningene i pensjonene, øker også

behovet for omsorgs- og helsetjenester. Det økende misforholdet mellom folketrygdens inntekter og utgifter blir gjort rede for og drøftet i en rekke politiske dokument.¹ I ”Velferdsmeldingen”, st.meld. nr. 35 (1994-95) blir det gjort klart at høy sysselsetting og verdiskaping er nødvendig for å kunne videreføre samt sikre velferdsstatens ytelser.

For å skape grunnlaget for den velferden vi ønsker, er vi avhengig av høy verdiskaping og høy sysselsetting. For å opprettholde en høy sysselsetting, legger Regjeringen derfor stor vekt på arbeidslinja også i velferdspolitikken (St.meld. nr. 35: 94-95: 11).

En hovedutfordring for det norske samfunnet de nærmeste tiårene er knyttet til økende forsørgingsbyrde, det vil si at den yrkesaktive andel av befolkningen blir stadig mindre (St.meld. nr. 35: 94-95: 58).

10 år senere leverte pensjonskommissjonen sin innstilling; Modernisert folketrygd: NOU 2004:1. Her skriver en blant annet:

Etter 2010 vil utgiftene til alderspensjon vokse meget kraftig, og de vil fortsette å øke i hele dette århundre forutsatt at dagens regelverk i folketrygden videreføres. Dette skyldes at antall personer over 67 år som andel av befolkningen i alderen 20 - 66 år stadig vil øke som følge av økende levealder og lavere fertilitet.(NOU 2004:1: 45).

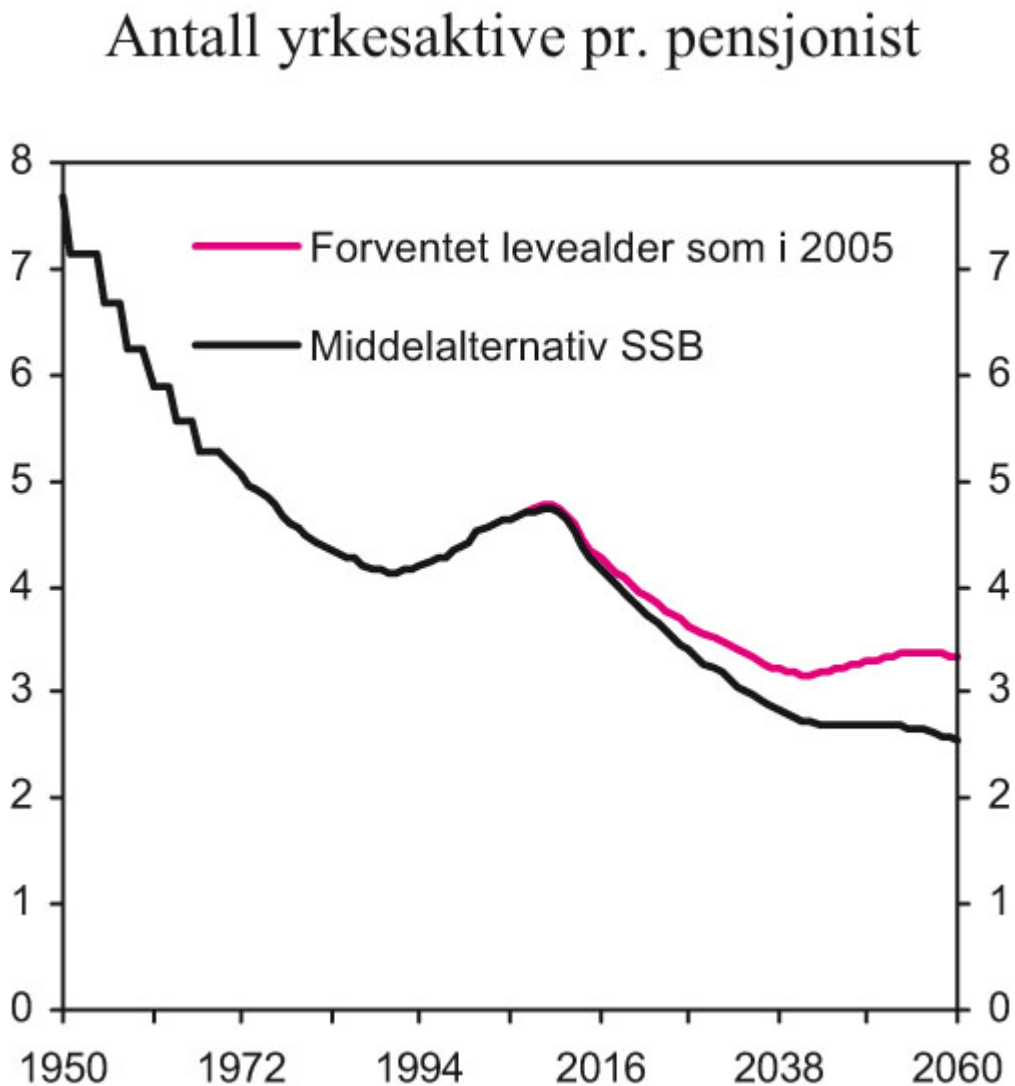
Dette innebærer at forsørgelsesbyrden til hver yrkesaktiv vil øke drastisk i de nærmeste årene.

Som illustrert i figur 1 ser vi at antall yrkesaktive som skal forsørge en pensjonist er fallende. Dette innebærer at skattebyrden til den enkelte arbeidstaker vil kunne øke i fremtiden gitt at finansieringen av Folketrygden skjer som i dag gjennom ”pay as you go”, dvs. bruk av fortløpende innkrevde skatter og trygdepremier. Slike beregninger er usikre og avhenger av en rekke forhold som innvandring, fødsels - og dødsrater, pensjoneringsrater av personer mellom 20 – 66 år og arbeidsledighet med mer.

---

¹Jeg sikter da blant annet til St.meld. nr. 12: 2004-2005:”Pensjonsreform- trygghet for pensjonistene”, som gir en liknende beskrivelse av virkeligheten. Denne meldingen følges opp med to påfølgende stortingsmeldinger, henholdsvis st.meld. nr. 5 (2006 – 2007)”Opptjening og uttak av alderspensjon i folketrygden” og St.meld. nr. 9 (2006 – 2007) ”Arbeid, velferd og inkludering”. I mars 2007 ble hovedlinjene i modernisert folketrygd vedtatt av flertallet i Stortinget mot Frp sine stemmer. Vedtaket omtales ofte som pensjonsforliket og inneholder en kort oversikt over tiltak som skal bidra til å forbedre folketrygdens finansielle soliditet i fremtiden.

Figur 1. Utvikling i antall yrkesaktive pr. pensjonist i perioden 1950 til 2060.

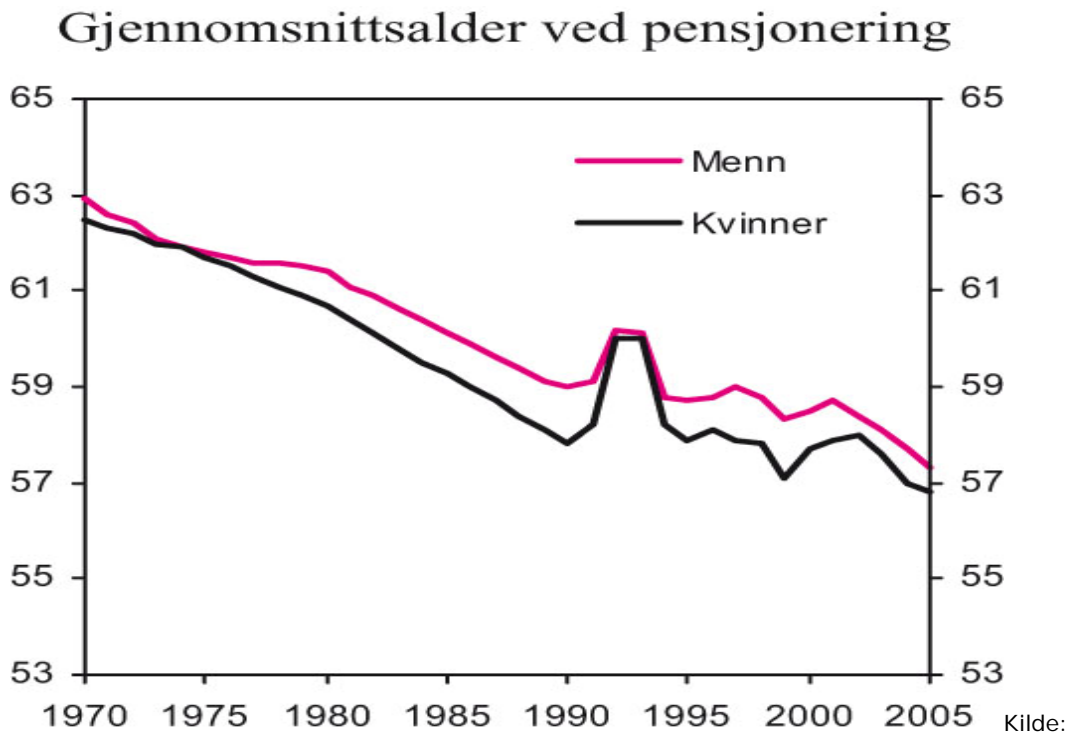

Kilde: Finansdepartementet. Stortingsmelding nr 5 (2006 – 2007).

Av figur 2 går det frem at den gjennomsnittlige pensjoneringsalderen har vært fallende fra 1970 og frem til i dag.² Når en kobler dette til en generell økning i levealder og større utbetaling pr. pensjonist, er det lett å forstå de politiske grep som foreslås for å snu denne utviklingen.

² Økningen i pensjonsalderen i begynnelsen i første del av 90-tallet skyldes blant annet en viss innstramming i regler og praksis for innvilgelse av uførepensjon.

Figur 2. Utvikling i gjennomsnittlig pensjoneringsalder for kvinner og menn. (1970-2005).

Rikstrygdeverket (2002, 2006).

Tabell 1 viser at antall pensjonister øker fra 915 000 til 2 262 000 hvilket utgjør 247 % økning. I følge tabell 2 vil pensjonsutgiftene øke med hele 309 % gitt fast 2001G og kroneverdi³. Hver enkelt pensjonist antas å få større pensjon som følge av at flere har opparbeidet rett til tilleggspensjon.

---

³ G = grunnbeløpet i folketrygden. Dette er innarbeidet i utregningene av alle ulike pensjoner og stønader som er finansiert gjennom folketrygden. Hvert år justeres G av Stortinget, inntil dags dato stort sett i tråd med den generelle velstandøkningen. Fast kroneverdi innebærer at en inflasjonskorrigerer de nominelle beløpene i de påfølgende år med prisnivået i 2001 som målestokk. En får dermed frem de reelle økningene i pensjonsutgiftene. På samme måte bruker en verdien av G målt i kroner i 2001 som utgangspunkt for beregningene av kostnadsutviklingen i fremtiden.

Tabell 1. En fremskriving av ulike typer pensjonister frem til 2100. Antall i 1000.

	2001	2010	2020	2030	2040	2050	2100
Alderspensionister	609	626	818	1011	1199	1258	1820
Uførepensionister	281	365	388	396	379	407	438
Etterlattepensionister	25	22	17	14	11	10	3
Sum pensjonister i folketrygden	915	1013	1224	1421	1589	1674	2262
AFP-pensjonister	33	53	55	64	69	59	67

Kilde. Finansdepartementet.

Tabell 2. En framskriving av utviklingen i pensjonsutgifter frem mot 2100. Målt i kroneverdi og G i 2001.

	2001	2010	2020	2030	2040	2050	2100
Alderspensionister	67,6	78,9	114,5	146,6	175,1	183,7	262,1
Uførepensionister	32,6	44,9	48,1	49,1	46,2	49,7	53,4
Etterlattepensionister	1,9	1,6	1,2	1,0	0,7	0,7	0,2
Samlede pensjonsutgifter i folketrygden	102,1	125,4	163,8	196,7	222,0	234,1	315,7
AFP-pensjon	4,4	7,9	8,3	9,7	9,1	8,9	10,0

Kilde: Finansdepartementet.

Figurene og tabellene ovenfor gir et tallmessig grunnlag for den offentlige debatten som startet på 1990 tallet og som fremdeles pågår. "Arbeidslinjen i velferdspolitikken" blir ofte fremstilt av myndighetene som medisin mot kostnadsekspløsjonen i pensjonsutgiftene.

Som nevnt har våre folkevalgte med unntak av Frp, akseptert premissene for og innsett nødvendighetene av de tiltak som ligger innbakt i moderniseringen av folketrygden.

Deler av fagbevegelsen oppfatter ”arbeidslinjen” som en hån mot sliterne i yrkeslivet. Fra denne kant hevdes det at folk flest ikke er klar over de innstramminger som ligger i pensjonsreformen, og at en bevisstgjøring av dette vil medføre sterkere motstand mot reformen. En forfatter med tilknytning til arbeiderbevegelsen, kritiserer fagorganisasjonene for å ha en naiv tro på den ”kollektive fornuft” slik denne fremstår gjennom trepartssamarbeidet mellom fagbevegelsen, arbeidsgiverne og staten (Wahl 2009). Dette fører til en passiv og aksepterende holdning overfor de endringer som moderniseringen medfører. Han mener at reformen innebærer et knefall for markedsliberalismen og kapitalen som over tid vil kunne ødelegge velferdsstaten slik vi kjenner den i dag (Wahl 2009).

Folk flest er dårlig informert både om folketrygdens nåværende pensjoner og pensjonsreformen (Grambo og Lien 2007). Lavt kunnskap om reformen gir tilsvarende lavt engasjement. Dette skyldes også at mange anser pensjonering som noe som ligger langt frem i tid. Yrkestakerne begynner først å interessere seg for pensjonsytelsene i det de planlegger overgangen til pensjon og mange av disse vil ikke bli berørt av reformen (Midtsundstad 2002). Dette gjelder arbeidstakere født i 1953 eller tidligere. Innstrammningene har således ikke blitt en realitet for mannen i gata. Hertil kommer at beregninger av pensjoner kun forstås av noen innvidde. Folk flest orker ikke sette seg inn i denne del av litteraturen.

Fra academia har der stort sett kommet tre ulike reaksjoner. Økonomer har med få unntak stilt seg bak nødvendigheten av å modernisere folketrygden. Blant samfunnsvitere har mottakelsen vært noe mer nyansert. Mange har kritisert reformen med utgangspunkt i de forutsetninger som ligger til grunn for den. Et argument er at tiltakene ikke vil virke fordi reformen har en innebygget og overdreven tro på at økonomiske insitament alene endrer pensjoneringsatferden. Et annet argument er at fordelingsvirkningen av reformen rammer hardest grupper som fra før av har lite. Lavlønnede og deltidsarbeidende samt personer med avbrutt yrkeskarriere kommer dårlig ut. Dette vil i stor grad gjelde for utearbeidende kvinner. Reformen vil dermed bidra til å øke den sosiale ulikheten i samfunnet.

Det er all grunn til å anta at spørsmål om pensjonsordninger vil prege den offentlige debatten videre inn i fremtiden. Det kan dermed være nyttig å se på noen av de konkrete endringer som er foreslått og for en stor del vedtatt som et ledd i å gjøre pensjonssystemet mer ”bærekraftig”.

1.3 En kort redegjørelse over dagens regler for tilgang til alderspensjon, uførepensjon og pensjon gjennom AFP

For å få vanlig alderspensjon skal en ha bodd i landet i minst 3 år samt være medlem i folketrygden. Alle norske statsborgere er medlem i folketrygden med pliktmessig premieinnbetaling.

Uføreytelsene gis ved nedsatt arbeidsevne som følge av sykdom, skade eller redusert funksjonsdyktighet. Hovedregelen er at en skal ha vært medlem i folketrygden de siste tre årene før en ble ufør. En skal videre ha gjennomgått medisinsk behandling eller attføring for å forsøke å bedre inntektsevnen. Tilgangen til ordningen forutsetter en medisinsk diagnose som antas å svekke arbeidsevnen og dermed muligheten til å kunne forsørge seg selv gjennom eget arbeid. Stønad gjennom folketrygden gis bare i de tilfeller der arbeidsevnen er redusert med 50 % eller mer.⁴ Uføreytelsene skal gis ut fra utelukkende medisinske kriterier hvor arbeidsevnen anses som varig svekket. Dersom det er mulig at arbeidsevnen kan bli forbedret i fremtiden, vil en kunne få tidsbegrenset uførestønad inntil 4 år. Denne ordningen ble innført i 2004 og var dermed ikke noe alternativ for de personer som er med i min masteroppgave.

Avtalefestet pensjon forutsetter at partene i arbeidslivet har tariff-festet en rett til slik pensjon ved fylte 62 år (Engelstad 2007; Midtsundstad 2002). Ulike tariffavtaler gir opphav til fem ulike AFP-ordninger. Felles for dem er at ingen er lovfestet. Avtalene krever at en har minst 20 % stilling og at en har vært i bedriften i minst 3 år før en tar ut AFP. Siste krav kan fravikes dersom en har vært i en annen bedrift som omfattes av AFP i de siste fem årene. Det kreves dessuten at en har minst ti år med opptjening av pensjonspoeng i folketrygden etter fylte 50 år. Ordningen stiller også krav til inntektens størrelse. Den skal minst overstige 2G i de ti beste inntektsårene. Tilgangen til ordningen er ikke avhengig av dokumentert svekket helse. De fleste av AFP-pensjonistene har en rimelig bra helse, men velger å pensjonere seg av andre grunner. Dette bryter litt om forutsetningen for innføring av avtalefestet pensjon.

Avtalefestet pensjon var opprinnelig tenkt å være en håndsrekning til "sliterne" innenfor arbeidslivet. Disse skulle få gå av på en verdig måte, til forskjell fra uføretrygding, som av

---

⁴ I noen fylker har en inntil nylig hatt en prøveordning med innvilgelse av uførepensjon i tilfeller der arbeidsevnen er redusert med mindre enn 50 %.

mange arbeidstakere oppleves som en mindre ønskelig avslutning på en lang yrkeskarriere. I dag kan rundt 3 av 5 arbeidstakere gå av med AFP fra fylte 62 år.

Ved innføring av AFP var det en viss uenighet om i hvilken grad AFP kom som et supplement eller som ett alternativ til UFP for de eldste arbeidstakere. Dette vil også virke inn på utviklingen i antall tidligpensjonister. En ny tidligpensjonsordning som kommer som et tillegg til eksisterende UFP, vil gi flere nye tidligpensjonister enn om den oppfattes og praktiseres som et reelt alternativ. Dette problemet er en del av oppgavens problemstilling og vil bli behandlet senere i oppgaven.

1.4 En kort oversikt over de viktigste endringsforslagene i pensjonsreformen

En av de viktigste endringene som ligger i pensjonsreformen er innføring av fleksibel avgang til alderspensjon. En erstatter tilgangen til alderspensjon ved fylte 67 år med et aldersintervall mellom 62 og 70 år. Ved avgang før 67 år vil pensjonen bli avkortet i forhold til utbetalt pensjon ved fylte 67 år og avgang etter 67 år gir tilsvarende økning i pensjonen. Gjennom dette håper en at flere eldre vil utsette avgangen fra yrkeslivet. Reglene for justering av pensjonen etter alder ved uttak, er stadig under diskusjon. Det er imidlertid svært sannsynlig at arbeidstakere som går av ved fylte 62 år vil få om lag 30 % lavere pensjon enn om de utsatte avgangen til 67 år, forutsatt minst 40 års opptjeningstid. Lavere opptjeningstid vil gi lavere pensjon.

Tilleggspensjonen blir ikke lenger regnet ut fra de 20 beste inntektsårene. Alle år i yrkeslivet skal telle med. Dermed vil den gjennomsnittlige inntekt gå ned, hvilket gir lavere tilleggspensjon.

Pensjonene skal justeres ut fra et gjennomsnitt av pris og lønnsstigningen. Tidligere tok en utgangspunkt i den generelle lønnsøkningen når en forhandlet om økning i pensjonene.

Dessuten vil en innføre en levealdersjustering. Dersom den gjennomsnittlige levealderen til årskullet en tilhører øker med ett år, vil den samme totale pensjon fordeles på et år ekstra. En slik reduksjon i pensjonen kan motvirkes av den enkelte gjennom å utsette pensjoneringen med 8 måneder.

Inntekt utover 7,1G skal ikke være pensjonsgivende. Tidligere var grensen på 12G, hvorav de seks siste årene kun ga halvparten i pensjonspoeng.

Det skal i større grad være mulig å arbeide som pensjonist uten at dette medfører avkorting i pensjonen. Dermed vil en håpe på at de eldre totalt sett øker sin arbeidsmengde.

Det er grunn til å anta at pensjonsordninger som motvirker arbeidslinjen vil bli endret etter en tid. Dette gjelder både dagens AFP og pensjonen i Statens Pensjonskasse. Disse endringene må skje gjennom forhandlinger mellom staten (regjeringen) og partene i arbeidslivet. I forbindelse med lønnsoppgjøret våren 2009 ble AFP i privat sektor endret. I følge uttalelser fra regjeringen medfører endringen ingen forringelse av ytelsene innenfor AFP. Den nye avtalen innebærer at AFP-pensjonistene skal kunne være i arbeid uten at arbeidsinntekten avkortes mot pensjonen. I offentlig sektor fikk regjeringen ikke gjennomslag for sine forslag til endringer. Et av forslagene til endring som ikke gikk igjennom, var å fjerne bruttolønnsgarantien. Denne gir alle offentlige tilsatte retten til en pensjon som utgjør 2/3 av sluttlønnen, gitt 30 års opptjeningstid. En slik ordning er dårlig tilpasset arbeidslinjen i velferdspolitikken, og vil ventelig bli reforhandlet ved en senere anledning. Arbeidslinjen blir også svekket ved at AFP - pensjonistene i offentlig sektor ikke kan tjene mer enn femten tusen kroner uten en tilsvarende (pro rata) avkorting i pensjonen.

1.5 Nærmere om oppgavens problemstilling og oppgavens videre gang

I denne masteroppgaven ønsker jeg å undersøke hvorfor noen går av med tidligpensjon, mens andre fortsetter å arbeide inntil de når grensen for tilgang til generell alderspensjon, det vil si inntil fylte 65 for tilsatte i offentlig sektor eller 67 år for den øvrige del av befolkningen. Ved å sammenlikne personer som går av med tidligpensjon med personer som står i jobb inntil de går av med vanlig alderspensjon, håper jeg å få litt innsikt i de årsaker og mekanismer som bidrar til tidligpensjonering.

Med tidligpensjon avgrensner jeg meg til å studere avgang via UFP og AFP. Dette innebærer at tidlig avgang via bedriftsbaserte ordninger faller utenfor oppgaven. Det samme gjelder yrkesaktive som går av før fylte 67 år på grunn av at yrke har en tjenstepensjon med særaldersgrense samt personer som går av etter 85-årsregelen. En slik avgrensning gir seg selv ut fra de data jeg har tilgang til. Jeg anser imidlertid ikke avgrensningen som noe stort problem.

Antall pensjonister som ikke blir tatt med i oppgaven er svært liten i forhold til det totale antall pensjonister. På slutten av forrige århundre var det omlag 2500 personer under 67 år som mottok alderspensjon fra private tjenestepensjonsordninger (Midtsundstad 2002: 14). På samme tid var det omtrent 266 000 uførepensjonister og 25 000 tidligpensjonister gjennom AFP - ordningen.

Den generelle problemstillingen om å studere avgang fra yrkeslivet gjennom tidligpensjoneringsordningene uførepensjon og avtalefestet pensjon, kan konkretiseres i form av følgende spørsmål. Hvor omfattende er tidligpensjonering og når skjer overgangene fra jobb til pensjon? Hvilke sosiale forhold kan bidra til å forklare disse overgangene? Vil ordningen med AFP øke antall tidligpensjonister, eller vil ordningen for en stor del innebære en forflytning fra UFP til AFP?. Oppgavens påfølgende kapitler vil forhåpentligvis kunne gi svar på disse spørsmålene.

Kapittel 2 vil åpne med en gjennomgang av ulike teoretiske perspektiver som danner utgangspunkt for den empiriske forskningen innenfor feltet pensjonering og pensjoneringsatferd. I tillegg vil jeg presentere aktuell forskning innenfor feltet.

Kapittel 3 presenterer datasettet og den metoden jeg vil bruke i min oppgave. De ulike variablene, herunder kodingen av dem, vil bli presentert.

Kap 4 gir en deskriptiv analyse som legger grunnlaget for å kunne utdype problemstillingene ovenfor. Dette vil bli gjort i kapittel 5 og 6. Disse kapitlene bruker logistisk regresjon. Denne metoden gjør det mulig å kunne vurdere mulige årsaker til tidligpensjonering ut fra bruk av statistiske tester. Dette bidrar til å kvalitetssikre konklusjonene ut fra gitte og allment brukte kriterier. Det vil også være mulig å måle styrken av de enkelte årsakene, dvs ikke bare måle om de er holdbare som forklaringer men også i hvilken grad de virker inn på pensjoneringsatferden.

Kap 7 vil gi en oppsummering av resultatene som jeg har kommet frem til og er oppgavens siste og avsluttende kapittel. I dette kapittelet vil jeg kort vurdere resultatene i lys av de 3 teoretiske tilnærmingene/modellene som utgjør masteroppgavens teorigrunnlag. Jeg vil dessuten komme med forslag for videre forskning samt nevne noen aktuelle politiske implikasjoner som kan trekkes ut fra mine resultater.

Kapittel 2.

TEORETISKE PERSPEKTIVER OG TIDLIGERE FORSKNING

2.1 Innledning

I dette kapitlet vil jeg ta for meg ulike teorier som anvendes for å forklare tidligpensjonering. Jeg vil først gi en kort oversikt over mulige teoretiske innfallsvinkler. Deretter vil jeg konsentrere meg om tre teorier eller modeller, henholdsvis attraksjonsmodellen, utstøtingsmodellen og livsløpsmodellen. Disse teoriene er valgt fordi de kan anvendes på den empiri og de data jeg har valgt å bruke i denne oppgaven. Dette innebærer selvsagt en begrensning i forhold til hva en ideelt sett skulle ønske (Kolberg 1991). En slik begrensning er likevel nødvendig ut fra den tid og de ressurser som ligger innenfor rammene til en masteroppgave.

2.2 En presentasjon av attraksjonsmodellen, utstøtingsmodellen og livsløpsmodellen

2.2.1 Attraksjonsmodellen

Felles for teorier som kommer inn under denne benevnelsen er deres vektlegging på individets frie valg mellom fortsatt yrkesaktivitet eller pensjonering. Arbeidet anses som et nødvendig onde for å kunne skaffe seg inntekt og derigjennom materielle goder. Arbeidstakeren vil fortsette å arbeide så lenge økningen i belastningen ved dette er mindre enn det tillegg i nytten arbeidet tilfører ham. Dersom det omvendte er tilfelle, at fortsatt yrkesdeltakelse gir en merbelastning som overstiger det tap han må ta fordi pensjonsinntekten er lavere enn lønnsinntekten, vil arbeideren pensjonere seg. Dette kan kort oppsummeres ved at arbeideren vil pensjonere seg når dette fremstår som den beste løsning med tanke på fremtidig livskvalitet. Begrepet livskvalitet innbefatter individets subjektive følelse av velvære. Dette innbefatter blant annet sosiale relasjoner og andre immaterielle verdier i tillegg til inntekt og belastningen ved å arbeide. Dermed går en utover den rammen som ligger til grunn for en ren økonomisk teori, der pensjonens størrelse i forhold til tidligere lønnsinntekt anses å ha den sterkeste innvirkningen på pensjoneringsatferden. I litteraturen bruker en begrepet pensjonens kompensasjonsgrad når en måler pensjonens andel av lønnsinntekten. Begrepet har hatt og har fremdeles en sentral plass innenfor forskning og i den offentlige debatten om blant annet nivået

på de ulike trygdeytelsene innenfor det norske velferdssystemet. I følge økonomisk teori vil høy kompensasjonsgrad gi økt pensjonering. Av den grunn er myndighetene interessert i å finne et passende nivå på trygdeytelsene, dvs. et nivå som er stort nok til å hindre at de trygdede lever i fattigdom, men som samtidig er lavt nok til at fortsatt yrkesdeltakelse fremtrer som det beste alternativet for de fleste.

Det er for øvrig mange ulike forhold som ut fra økonomisk teori kan tenkes å bidra til avgang fra yrkeslivet i tillegg til høy kompensasjonsgrad. Det kan være ønske om å dyrke hobbyer, foreta reiser, bo på hytten, ha frihet til å bruke dagene som en måtte ønske etc. Noen opplever slike muligheter som svært viktige for deres livskvalitet og bidrar til at de nærmest slutter ved første og beste anledning, forutsatt at de har tilstrekkelige økonomiske ressurser til å kunne drive på med det de ønsker. Disse forholdene, som kan være svært forskjellige fra person til person, kalles for jump - faktorer. Begrepet skriver seg opprinnelig fra forskning om skoleelevers valg mellom å fortsette med utdanning eller begynne å arbeide (Snarland og Øverbye 2003: 12). Ved å anvende jump - faktorer i andre enden av yrkeskarrieren, dvs. i valget mellom arbeid og pensjon, vil en redusere den relative betydningen av rene økonomiske overveielser på det valg arbeidstakeren tar. Forventninger om en aktiv og meningsfull tid som pensjonist vil også inngå i beslutningsprosessen.

Attraksjonsmodellen bygger på rasjonell valgteori når den skal forklare hvorfor noen pensjonerer seg og andre fortsetter i arbeid. Teorien som tar utgangspunkt i den enkelte aktør i en konkret valgsituasjon, kan forstås som en kritikk av en strukturfunksjonalistisk forklaring av menneskelig handling, fordi en slik forklaringsmåte undervurderer individets frie handling og overvurderer det sosiale systemets strukturelle tvang (Scott 1995). Teorien forutsetter at individet kjenner sine preferanser og har full informasjon om de ulike alternativ. I det aktuelle tilfelle vil tilgang til og kunnskap om ulike tidligpensjonsordninger være av betydning. Det samme gjelder de ulike ordningenes kompensasjonsgrad, både ved pensjoneringstidspunktet og i fremtiden. En må videre anta at tilværelsen som pensjonist ikke avviker for mye for hva en forestilte seg når en tok beslutningen om å pensjonere seg.

Alt annet likt vil tilbøyeligheten til å pensjoneres være høyere desto lavere lønn en kan forvente å oppnå i arbeidsmarkedet, desto høyere inntekt en har utenom arbeidsinntekt, desto høyere stønadsnivået i trygden er, og desto sterkere preferansene er for fritid i forhold til inntekt (Dahl og Hansen 1993 i NOU 1994: 2).

2.2.2 Utstøttingsmodellen

Uttøtting av arbeidslivet henspiller på en prosess med et samspill mellom faktorer på arbeidsplassen, det omkringliggende miljø og individuelle egenskaper (Halvorsen 1992).

Innenfor denne modellen oppfattes yrkesdeltakelse som et gode for den enkelte. Arbeidet gir blant annet inntekt, sosialt fellesskap og under visse omstendigheter muligheter til å få brukt og utviklet sine evner og anlegg. Fokus retter seg nå både mot individuelle ressurser og de samfunnsmessige strukturer som utgjør rammebetingelsene for yrkesaktivitet og pensjonering.

Når forhold ved arbeidet og arbeidsmiljøet bryter ned arbeidstakerens helse, kan dette medføre en nødvendig og ”tvungen” slutt på yrkesaktiviteten. Dette kalles helsemessig utstøtting.

Halvorsen (1994) redegjør i tillegg for to andre former for utstøtting, henholdsvis sosial- og økonomisk utstøtting. Med sosial utstøtting sikter en til at det forventes at eldre arbeidstakere overlater arbeidet til de yngre i situasjoner hvor der er mangel på arbeidskraft. En slik diskriminerende holdning overfor eldre arbeidstakere er ulovlig både i Norge og andre land, eksempelvis USA. Det er likevel ingen tvil om at eldre arbeidstakere kan oppfattes som lite omstillingsvillige. Dermed gis de mindre muligheter til kursing som vedlikeholder og forbedrer kompetansen. De eldre blir marginalisert på arbeidsplassen og føler seg uønsket. I en slik situasjon velger enkelte å førtidspensjonere seg, i den grad tilgangen til økonomisk akseptable ordninger finnes (Desmette og Gaillard 2007: 6).

Den økonomiske utstøttingen tar utgangspunkt i en teori om utviklingen i produktiviteten til en arbeider i løpet av yrkeskarrieren. Den er lav i begynnelsen på grunn av manglende erfaring og behov for opplæring. Deretter stiger den for senere å falle n r en nærmer seg yrkesl pets slutt. Når denne kurven kobles til det faktum at mange eldre har opparbeidet en l nnsrate som ligger over gjennomsnittet i bedriften, er det nærliggende å slutte at lønnsraten er høyere enn verdien av arbeiderens grenseprodukt. De eldre arbeidstakerne tilfører dermed bedriftene verdier som er mindre enn hva de tar ut i form av lønn. Av den grunn blir det økonomisk gunstig for bedriften å erstatte dem med yngre og billigere arbeidskraft, gitt at argumentet faktisk er korrekt.

Antakelsen om at eldre arbeidstakere bidrar mindre til verdiskapingen enn yngre arbeidstakere er imidlertid ikke tilstrekkelig dokumentert. I NOU 1994: 2 står der blant annet: ”For eksempel er det grunn til å tro at høy alder gjerne knyttes sammen med lav produktivitet. Det er viktig å understreke at slike antakelser ikke nødvendigvis er korrekte” (NOU 1994: 2, punkt 2.8.1). Om

antakelsen er rett eller gal spiller for så vidt ingen rolle, så lenge den fører til holdninger og handlinger overfor eldre arbeidstakere som presser dem ut av arbeidslivet.

Nedbemanning via tidligpensjonering gjøres mer spiselig gjennom å gi en gavepensjon samt videreføre premieinnbetalingen til en eventuell tjenstepensjon (Midtsundstad 2002: 140 - 141). Samtidig er det vanlig å overvelte mest mulig av kostnadene på det offentlige gjennom skatteftadrag og/eller ulike offentlig bidrag til ”pensjonspakken”. Ved lavkonjunktur er det ganske vanlig at de eldste arbeidstakerne forlater bedriftene først selv om de har lengre ansiennitet enn arbeidstakere som fortsetter i jobben.

Det er godt dokumentert at det oppstår press på de gjeldende pensjonsordninger i tider med høy arbeidsledighet. Kolberg bruker blant annet begrepet medikalisering av arbeidsledigheten om den stadig økende bruk av uførepensjonering i arbeidsmarkedspolitikken (Kolberg 1991). Alderspensjonering, uførepensjonering og andre tidligpensjonsordninger blir under slike omstendigheter forvaltet på en måte som bidrar til å utviske grensene mellom dem. Ordningene inngår i en pakke sammen med andre arbeidsmarkedstiltak i den hensikt å pynte på de offisielle ledighetstallene (ibid). Samme fenomen beskrives av Guillemard og Rein:

Along with these temporary preretirement programs, firms created private intermediary ”pathways” to span the period between exit from work and entry into the public old-age pension system. Individuals were encouraged to use them as well as long-term sickness benefits, disability schemes, and unemployment insurance as de fact pension funds (Kohli et al. 1991). Putting an end to such practices has turned out to be much more difficult than terminating preretirement programs (Guillemard og Rein 1993: 488).

Tidligpensjonering som skyldes behov for nedbemanning, kan skje mer eller mindre frivillig. Den enkelte eldre arbeidstaker kan da ”velge” om en vil ta imot tilbudet eller forsette i arbeid. I andre tilfeller er valget mindre fritt.

2.2.3 Livsløpsmodellen

Livsløpsmodellen er egentlig en benevnelse som skjuler flere ulike perspektiver på overganger fra en livsfase til en annen. Det er vanlig å skille mellom kohort-teorier på makro nivå og modeller som tar utgangspunkt i individuelle livsløp på mikronivå. En fullgod teori må nødvendigvis knytte disse nivåene sammen innenfor en logisk konsistent forklaringsmodell.

På makronivå har en studert hvordan de enkelte årskull beveger seg fra barn/ungdom og gjennom voksenlivet for til slutt å ende opp som eldre. De tre livsfasene har ulik status og oppgaver. Fasen som barn/ungdom forbindes med sosialisering og utdanning til voksenlivet. Livets siste fase er tradisjonelt forbundet med inaktivitet og hvile. Disse fasene kan primært bli forstått ut fra voksenlivet som hittil har vært forbundet med aktivitet og produksjon. Første fase blir således en forberedelse til voksenlivet, mens siste fase blir en fortjent hvilepause etter avsluttet yrkesløp (Guillemard og Rein 1993: 494).

Det kan stilles spørsmål ved om en slik tredeling av livsløpet er korrekt i vårt postmoderne samfunn. Problemstillingen er i hvilken grad livsløpet er blitt mindre styrt av ensartete og felles normer og forventninger. Guillemard og van Gunsteren (1991) bruker i følge George i denne sammenheng begrepet deinstitutionalisering av livsløpet. De sikter da blant annet til at der ikke lenger finnes en "merkestein" (milestone) som gjør overgangen fra voksen til gammel standardisert og forutsigbar (George 1993: 366). Andre forfattere viser til store forskjeller i individenes livsløp. Argumentet er at slike forskjeller er uforenlig med en standardisert livsløpsmodell.

På tross av en viss uenighet vedrørende standardisering av livsløpet, er det bred enighet om at livsfasen som pensjonist har forandret seg mye i de siste tiårene. Det er lenge siden pensjonering ble forbundet med inaktivitet og sykdom. Atchley (1982a) viser til en longitudinal undersøkelse gjennomført av Ash med data fra 1951 og 1961 som ble publisert i 1966. Den viser at stålverksarbeidere i USA endret sitt syn på pensjonisttilværelsen i løpet av nevnte ti års periode. I 1951 ble pensjonering oppfattet utelukkende negativt, forbundet med fattigdom og forbeholdt syke og uføre. Ti år senere hadde denne negative oppfatningen endret seg. De fleste mente da at det var greit å pensjonere seg dersom en ønsket dette samtidig som en var sikret en viss økonomisk levestandard (Atchley 1982a: 273). Siden den gang har livsfasen som pensjonist blitt lengre i de vestlige samfunn fordi avgangen fra arbeidslivet skjer tidligere og folk lever lengre. Samtidig har vi hatt en sterk økning i levestandarden som gjør det mulig for mange å leve aktivt uten nevneverdige økonomiske bekymringer. Forskningen avdekker imidlertid relativt store forskjeller mellom grupper i befolkningen med hensyn til pensjoneringsalder og innhold i tilværelsen som pensjonist (Midtsundstad 2002).

Livsløpsmodellen kan som nevnt også ta utgangspunkt i livsløpene til enkeltindividene. Overgangen fra en livsfase til en annen representerer hendelser for den enkelte som gir mulighet til vekst og utvikling, men også til kriser. Man snakker da om ulike livskriser. Tidligere forskning om pensjonering var ofte fokusert på hvordan individet taklet den nye rollen som pensjonist. I følge disse teoriene opplevde individet en identitetskrise ved at en forlot yrkesrollen og gikk over i en ”rolleløs rolle”. Det er her viktig å skille mellom arbeidstakere som har planlagt og valgt pensjonering fra arbeidstakere som blir tvunget til å slutte i arbeid. Et viktig skille går også mellom individer med rimelig bra eller god helse og individer med dårlig fysisk og/eller psykisk helse. Yrkestakere med god helse som velger å pensjonere seg, vil etter en kort periode med utprøving, falle inn i en rutine som oppleves som tilfresstillende.

Tvungen avgang og dårlig helse gir ikke de samme mulighetene til et godt liv som pensjonist (Atchley 1982b:127). Forskning viser også at personer som går av på vanlig måte, dvs. gjennom ordinær alderspensjon eller avtalefestet pensjon, er mer tilfreds med sin nye tilværelse enn uførepensjonistene (Blekesaune og Øverbye 2002). Dette kan selvsagt skyldes at uførepensjonistene gjennomgående har dårligere helse, svakere økonomi osv. enn andre pensjonistgrupper. Men slike faktorer forklarer ikke hele forskjellen i tilfredshet. Noe av forskjellen må således tilskrives den sosiale stigmatiseringen som uførepensjonistene opplever og som gjennom internalisering blir en del av et negativt selvbylde. Der er for øvrig også dokumentert en positiv sammenheng mellom trivsel i arbeid og trivsel som pensjonist (Solem 2004).

En individuell livsløpsmodell vil nødvendigvis vektlegge det spesielle ved individets livsløp, herunder at livsløpet velges av den enkelte. I dagens vestlige samfunn er individet mindre avhengig av familien. Det forholder seg i stedet til en fremvoksende velferdsstat, men da som enkeltindivid og i mindre grad som medlem av en sosial gruppe. En økende allmenngjøring av rettigheter markerer på denne måten et skille mellom den liberale stat og den moderne velferdsstaten. Individets løsrivelse er således ikke absolutt. I sitt livsløp må det hele tiden forholde seg til ulike roller med et klart definert innhold gitt av velferdsstaten. ”Moreover, the tendency of welfare state to cover whole populations ensures a society-wide universalization of Welfare-state-type life-course patterns”(Mayer og Muller 1986 i Mayer og Schoepflin 1989: 199). Denne standardisering av livsløpet er etter min mening et viktig trekk ved det norske samfunnet, på tross av større fleksibilitet og mer variasjon i de individuelle løsningene på overgangen fra yrkesaktiv til pensjonist. I følge George (1993) har individualiserings- og

differensieringsprosessen først og fremst endret innholdet i de ulike individuelle livsfasene, mens rekkefølgen er den samme for det store flertallet av befolkningen. En ung uførepensjonist som senere kommer ut i ordinært arbeid, er dessverre mer unnataket enn regelen.

Felles for de to livsløpsmodellene er antagelsene om at tidligere hendelser og individets mestring av disse vil prege livsløpet senere i livet. Årskull som opplevde den økonomiske nedturen tidlig i forrige århundre, har en helt annen holdning til arbeid, sparing og forbruk enn generasjonene født noen år etter andre verdenskrig. Undersøkelser gjort av Elder i 1974 og i 1979 (George 1993: 362) viser at individer som var unge voksne rundt 1928 - 1929, ble i sterkere grad preget av depresjonen enn individer som ble født under nedgangstidene. Virkningen av nedgangstidene var størst blant dem som opplevde mest nød (deprivasjon) og større for gutter enn jenter. Denne opplevelsen fortsatte å sette sitt preg på det videre livsløp. Dette resultatet vil nok kunne generaliseres til å gjelde alle individer og ulike hendelser. En god mestring av en livsfaseovergang vil gi muligheten til å lykkes ved senere hendelser. I en kort artikkel peker Solem (2004) på at et utviklende og stimulerende arbeid er bra for folk også når de blir pensjonister.

Av vonde opplevelser skiller en vanligvis mellom livskriser, som er forbundet med livsoverganger, og traumatiske kriser, som kan oppstå som følge av ulykker, selvmord osv. I en studie gjort av Brown og Harris i 1978 undersøkes virkningen av at barn mistet en eller begge foreldrene (George 1993:363). En slik opplevelse i tidlig barndom økte risikoen for psykiske lidelser (depresjon), lavere karriere i form av oppnådd sosioøkonomisk status, samt lavere kvalitet i ekteskapet. Slike sammenhenger er for øvrig velkjente både fra annen forskning og i fra hverdagslivet, jfr. krav om erstatning til tidligere barnehjemsbarn med mer.

2.3 En kort drøfting av de ulike modellene

2.3.1 Generelle vurderinger

Livsløpsmodellen skiller seg ut fra de to andre modellene ved at tidsperspektivet inngår som en viktig del når en skal forstå individenes handlinger. Fortid og fremtid bringes sammen i de enkelte valg som individene gjør. Livsløpet til den enkelte blir dermed forklart med bakgrunn i tidligere hendelser og fremtidige ønsker. Modellen er dynamisk og åpner for store variasjoner i livsløp, selv for medlemmer av samme samfunn. Noen hevder at modellen i for

stor grad tar utgangspunkt i menns livsløp (Blekesaune og Solem 2005: 10). I den grad dette er tilfelle, er det ingen innvending mot modellen som sådan. Den er tvert imot en fruktbar tilnærming når en prøver å forstå hvordan ulikhetene i kvinner og menns livsløp preger deres beslutning om å pensjonere seg eller fortsette i arbeid. Livsløpet til kvinner avviker fremdeles en god del fra menns, selv om det har funnet sted en viss tilnærming i de siste tretti årene (Guillemard og Rein 1993: 476). Kvinner har ofte en avbrutt yrkeskarriere når de får barn. Når de deretter begynner å arbeide igjen, foretrekker de ofte å jobbe deltid. Arbeidsmarkedet i Norge og andre vestlige land er dessuten sterkt kjønnssegregert. Dette innebærer ofte egne ”kvinneyrker” med lav lønn og begrenset tilgang til bedriftsbaserte og/eller offentlige tidligpensjonsordninger utenom uførepensjonsordningen. Lav lønn og relativt kort yrkeskarriere gir små pensjonsutbetalinger når den tid kommer. Dette vil naturlig nok gi føringer på middelaldrende og eldre kvinners videre yrkesdeltakelse og fremtidig pensjoneringsbeslutning.

Attraksjonsmodellen står fremdeles sterkt innenfor sosiologisk teori som tar utgangspunkt i det handlende individ. Et slikt aktørperspektiv gjør seg også gjeldende innenfor visse deler av velferdssosiologien. Problemstillingene er blant annet om nivået på ytelsene er for høyt eller for lavt, om mottakere av ytelsene lærer seg en passiv klientrolle osv. Modellens sterke posisjon innenfor visse forskningsmiljø, skyldes for en stor del dens enkle logiske struktur. Kort sagt har vi med en rasjonell aktør som velger pensjon fremfor arbeid når dette gir det gunstigste resultat, men hvor valget må tas innenfor de strukturelle rammer som arbeidsmarkedet og pensjonsordningene setter. Modellens enkelthet er samtidig dens svakhet, noe samfunnsforskerne i stor grad er klar over. En sentral del av denne kritikken er at modellen i for stor grad legger vekt på økonomiske mekanismer, enten det dreier seg om bedriftenes ønske om maksimal profitt eller individets ønske om maksimering av økonomisk gevinst (Halvorsen 1977; Kohlberg 1991; Hansen 1996; Midtsundstad 2002). Den tar i for liten grad ”hensyn til betydning av forholdene på arbeidsmarkedet og individenes mer generelle sosiale situasjon” (Hansen 1996: 52). I tillegg innvendes det ofte at modellen bygger på økonomisk teori hvis utgangspunkt er et økonomisk menneskesyn. Dermed overskrider modellen skille mellom hva som er og hva som bør være. Den får således ”en politisk, ideologisk og normativ slagside” (Hansen 1996: 48).

Utstøtingsmodellen har på samme vis blitt beskyldt for å glemme det handlende subjekt. Også innenfor denne modellen har økonomiske forhold en sentral plass, men da fortrinnsvis på

makronivå. Det er ulike samfunnsmessige strukturer og endringer i disse som utgjør kjernen i de forklaringer som gis på endring i pensjoneringsmønsteret. En vanlig innvending mot modellen er at individet blir utsatt for krefter de ikke rår over, såkalt strukturell tvang. Ved å utvide antall variable med individuelle faktorer, vil en rimeligvis øke også denne modellens forklaringskraft. Det kan imidlertid innvendes at utvidelsen ikke innebærer en endring av de opprinnelige perspektivene. De nye variablene må forstås som en slags kontrollvariabler som enten hemmer eller fremmer virkningen av attraksjon og/eller utstøting (Midtsundstad 2002: 16).

Det kan avslutningsvis nevnes at utstøtingsmodellen ofte tar for gitt at veien til UFP og AFP går via arbeidsmarkedet. Kari Wærnes har i sin kritikk av utstøtingsmodellen påpekt at dette gjelder i større grad for menn enn for kvinner (Hansen 1996: 60). De fleste menn vil ha en overgang fra arbeid til UFP, men dette gjelder langt fra alle kvinner. En del kvinner som blir uførepensjonert, har tidligere gjort ulønnet omsorgsarbeid i hjemmet. I følge Kolberg (1991: 113) var inntektsgivende arbeid hovedaktiviteten for de fleste menn forut for uførepensjonering. Hele 95,4 % av mennene som ble uførepensjonert i 1970 hadde vært i jobb forut for uførepensjoneringen. Ti år senere, dvs. i 1980, var denne andelen kun sunket med 0,9 %. For kvinners del er situasjonen svært annerledes. 66,3 % av kvinnene som ble uførepensjonert i 1970 hadde hatt lønnet arbeid som hovedaktivitet før pensjoneringen, mens 28,2 % hadde vært hjemmearbeidende (husarbeid). I 1980 var tilsvarende tall endret til 78 % (lønnet arbeid) og 9,8 % (husarbeid). Der er med andre ord en viss tilnærming mellom kjønnene fra 1970 til 1980, men forskjellen er fremdeles ganske stor. Overgangen til pensjon kan skje på ulike måter og dersom en utelukkende fokuserer på overgangen fra arbeid til pensjon, vil en miste en del av den pensjoneringen som skjer uavhengig av forholdene på arbeidsmarkedet. For å forklare pensjonering per se må en søke forklaringer med utgangspunkt i arbeidsdelingen mellom kjønnene både på arbeidsmarkedet og i samfunns- og familielivet for øvrig. Det kan for eksempel tenkes situasjoner der kvinner som tidligere var forsørget av mannen, søker om og får uførepensjon etter et samlivsbrudd. Innenfor et slikt perspektiv ser en på pensjonering som resultatet av et komplisert samspill mellom husholdninger, staten og arbeidslivet (Esping-Andersen 1999).

I litteraturen vil en ofte finne at attraksjonsmodellen og utstøtingsmodellen gir alternative forklaringer på avgang fra yrkeslivet (Kolberg 1991; West Pedersen 1997). Jeg mener at en slik forståelse av modellene virker begrensende på forskningen og dermed på den innsikt det er

mulig å oppnå. Det er langt mer fruktbart å forstå modellene som komplementære forklaringer på pensjoneringsatferd. ”En attraksjonsfaktor som kompensasjonsraten kan for eksempel være utslagsgivende i situasjoner arbeidstakerne er under sterkt utstøtingspress” (NOU 1994:2: punkt 5.2.2). Modellene har riktignok ulike teoretiske utgangspunkt. Attraksjonsmodellen tar utgangspunkt i den enkelte aktør og arbeidet oppfattes som et nødvendig onde.

Utsøttingsmodellen har som utgangspunkt at de aller fleste vil foretrekke å arbeide, men at strukturelle forhold på arbeidsmarkedet kan medføre at enkelte arbeidstakere blir utstøtt fra videre yrkesdeltakelse. Disse forskjellene i utgangspunkt er likevel ikke noe hinder for å bruke dem samtidig når en skal prøve å forstå pensjoneringsatferd og tidligpensjonering. Ved utprøving av utstøttingsmodellen finner Kolberg (1991) en sammenheng mellom strukturendringer på arbeidsmarkedet og rekruttering til uføretrygd. Uføretrygden skal i dag utelukkende gis ut fra medisinske kriterier. Den praktiske forvaltningen av ordningen er likevel priggitt et visst skjønn fra saksbehandlerens side. I en slik situasjon vil mange velge en sikker inntekt gjennom uførepensjon fremfor en usikker inntekt gjennom yrkesdeltakelse, og da spesielt dersom tidligere arbeidsinntekt har vært relativt lav.

Som det fremgår av det foregående vil jeg bruke teoriene om hverandre ut fra den aktuelle problemstilling og den empiri som skal forklares. En slik tilnærming har vist seg å virke bra i praksis, det vil si i utøvelsen av sosiologisk forskning. Tilnærmingen er imidlertid også begrunnet ut fra vitenskapsteoretiske perspektiv. Ut fra pragmatismen er en teori god i den grad den bidrar til å forklare fakta. En kan dessuten hevde at teorier som har ambisjoner om å forklare alle fenomen, er problematiske å begrunne ut fra rasjonelle og logiske argument (Næss 1961). Et mer optimistisk syn er at sosiologien på det nåværende stadium må være tilfreds med teorier ”of the middle range” (Merton 1967).

Drøftingen ovenfor viser at en neppe kan satse utelukkende på en av modellene dersom hensikten er å få best mulig innsikt i forhold som virker inn på tidligpensjonering. I denne oppgaven vil jeg bruke de teoretiske modellene om hverandre, og da mer som utfyllende forklaringer av empirien enn alternative og konkurrerende forklaringer. Pensjoneringsatferden til personer som har opplevd nedbemanning tidlig i sin yrkeskarriere, kan tjene som et eksempel der en med fordel nytter alle tre modellene, for å få en mest mulig fullstendig forklaring av pensjoneringsbeslutningen. Nevnte hendelse vil ifølge livsløpsmodellen prege individets vurdering av verdien av å ha et sikkert arbeid senere i yrkeslivet. De alternativ en må velge mellom ut fra et attraksjonsteoretisk perspektiv, blir dermed vurdert ut fra tidligere

erfaringer. I dette tilfelle vil personene ofte foretrekke løsninger som gir trygghet fremfor mer usikre men økonomisk gunstigere alternativ. Utstøtingsmodellen er på sin side med på å avgrense de strukturelt betingete og dermed reelle valgalternativ fra alle teoretisk sett mulige valg. Pensjoneringsbeslutningen blir dermed belyst ut fra de konkrete gitte strukturelle rammer i den aktuelle valgsituasjonen, der deler av premissene for valget er gitt ut fra tidligere erfaringer.

2.3.2 Valgfrihet eller strukturell tvang?

Dette bringer oss over til en vurdering av attraksjonsmodellens forutsetninger om full frihet til å velge mellom et stort antall alternativ. En slik frihet forutsetter i prinsippet fravær av strukturelle rammer samt full informasjon om de valgalternativ som teoretisk sett er mulige. Disse forutsetningene har bare begrenset gyldighet for de aller fleste arbeidstakere. En kan selvfølgelig definere seg ut av problemet. ”Så sant de strukturelle føringer ikke avgenser arbeidstakernes valgalternativ til kun ett, vil vi definere valget av det beste alternativ som fritt (NOU 1994: 2: punkt 5.2.4). Dette er ren formalisme og egner seg dårlig som utgangspunkt for en seriøs drøfting av problemet.

En undersøkelse i regi av NAV sommeren 2006 (Grambo og Lien 2006) viser at det er relativt få som har god oversikt over sentrale elementer i pensjonssystemet. De aller fleste har lite kunnskap om de faktorer som legges til grunn for utregning av pensjonens størrelse og bare halvparten av befolkningen kjenner til pensjonsreformen. Resultatene er ganske oppsiktsvekkende fordi pensjonsreformen har fått bred dekning i den offentlige debatten i Norge. Det er nærliggende å konkludere med at informasjon om tilgang til pensjonering og størrelse på pensjonen først innhentes etter at en har begynt å vurdere en mulig avgang fra arbeidslivet (Midsundstad 2002: 142). Når en først har kommet så langt, er det meste allerede bestemt av utenforliggende forhold.

Foruten sviktende informasjon og kunnskap om pensjonssystemet vil også inngåtte arbeidslivsavtaler, formelle regler og lover sette grenser for valgfriheten. Noen yrkesgrupper har for eksempel egne obligatoriske aldersgrenser for pensjonering som er lavere enn den generelle aldersgrensen for pensjonering. Enn videre har det bare unntaksvis vært mulig å fortsette i arbeid etter fylte 70 år. I tillegg til slike formelle regler, kommer en rekke uformelle normer i form av klart uttrykte forventinger fra kollegaer, familie og venner om når og hvorfor

en bør slutte i jobben. En undersøkelse blant AFP- pensjonister (Midtsundstad 2002: 92) viser at drøyt en fjerdedel ville ha stått i jobb noen år lengre enn de faktisk gjorde. En tredjedel ville ha gått av tidligere. Dette betyr at over halvparten av disse pensjonistene har sluttet i jobb på et annet tidspunkt enn hva de egentlig ønsket.

Pensjoneringskulturen innenfor ulike yrker og i forskjellige bedrifter samt kulturelle forskjeller mellom landene, har også mye å si for når en forlater arbeidsmarkedet. Det er for eksempel langt vanligere å slutte tidlig i yrkeslivet blant renholdere og kjøkkenansatte enn blant ledere og ingeniører (Midtsundstad 2002: 111). I en undersøkelse hvor en sammenlikner tidligpensjonering i Danmark, Finland og Norge, fremstår arbeidskulturen i Finland som den mest aksepterende overfor tidlig avgang fra arbeidslivet (Blekesaune og Øverbye 2002). Avgangsalderen blant arbeidere er generelt lavere enn blant akademikere og ledere. ”En typisk mannlig arbeider har dobbelt så stor sannsynlighet for å gå av ved første gitte anledning som en mannlig akademiker eller leder” (Midtsundstad 2002: 111). Dette kan forklares ut fra ulike forhold, men det sier seg selv at sviktende helse begrenser den reelle valgfriheten mellom pensjonering og fortsatt yrkesdeltakelse. Andre kan se seg nødt til å fortsette i arbeid ut fra økonomiske vurderinger. Arbeidstakere med rett til AFP ved fylte 62 år, men som likevel fortsetter i arbeid, begrunnet dette med at de fortsatt trengte inntektene fra arbeid (Midtsundstad 2006: 31). En del av disse velger å fortsette i arbeid på tross av dårlig helse og slitsomt arbeid. De føler seg ”stucked” i arbeidet på grunn av at deres økonomiske situasjon ikke tillater lavere inntekt som følge av pensjonering. Begrepet ”stucked” skriver seg fra en NOVA rapport hvor en sammenlikner pensjoneringsatferden mellom lærere og ingeniører (Sartland og Øverbye 2003). Det henspiller på den økonomiske tvang mange eldre opplever til å fortsette i arbeid selv om de ideelt sett ønsket å slutte. En økonomisk forklaring her er at en del eldre arbeidstakere har høy gjeld som følge av samlivsbrudd og nyetablering i godt voksen alder.

2.4 Presentasjon av noen empiriske funn på bakgrunn av tidligere forskning

Den foreliggende forskning på tidligpensjonering er både omfangsrik og variert, og i denne masteroppgaven vil jeg kun ha mulighet til å presentere noen av resultatene fra tidligere forskning. Disse er valgt ut fordi de har relevans for mine analyser. Jeg vil innledningsvis presentere noen forskningsresultater hvor forholdet mellom AFP og UFP er undersøkt. Deretter vil jeg presentere empiri og da fortrinnsvis ut fra de variable jeg selv har tilgang til gjennom eget datasett.

2.4.1 Forholdet mellom avtalefestet pensjon og uførepensjon

Et viktig spørsmål er om AFP kommer som en tilleggsordning til uførepensjon, eller om ordningen blir et mer verdig alternativ for arbeidstakere som ellers ville vært uføretrygdet. I den offentlige utredningen "Ny uførestønning og ny alderspensjon til uføre" kan en lese følgende:

Det er gjennomført flere empiriske undersøkelser mellom AFP og uførepensjonering. Disse viser at AFP klart har redusert yrkesdeltakelsen fra 62 år blant de som har tilgang til ordningen, men det synes ikke som om AFP i vesentlig grad har avlastet uføreordningen. Resultatene er imidlertid ikke entydige (NOU 2007: 4: 96).

I samme utredning refereres til to andre undersøkelser, en av Røed og Haugen (2003) og en annen av Aakvik, Dahl og Vaage (2005). Røed og Haugen konkluderer med at AFP - ordningen ikke har forårsaket noen nedgang i tilstrømmingen til uførepensjon i perioden 1993 - 1997. Samme konklusjon gjøres av Aakvik, Dahl og Vaage (2005): "AFP har hatt nesten ingen betydning for hyppigheten av uførepensjonering" (NOU 2007: 4: 96). Dahl og Midtsundstad (1994) anslår at om lag 1 av 5 pensjonister med AFP ville vært uførepensjonert om muligheten til tidligpensjonering gjennom AFP ikke fantes. Dette skulle tilsi at tilstrømmingen til uførepensjonering ville vært noe større uten muligheten til avgang med AFP. Blekesaune (2005) har undersøkt hva AFP har betydd og betyr for antall uførepensjonerte. I denne sammenheng skiller han mellom avlastningseffekten og overføringseffekten. Avlastningseffekten medfører at antall uførepensjonerte går ned som følge av at de får innvilget AFP i stedet. Med overføringseffekten forholder det seg motsatt. Denne innebærer en økning i antall uførepensjonister, fortrinnsvis av personer uten tilgang til AFP, fordi AFP bidrar til å legitimere tidligpensjonering i samfunnet generelt. Hans hovedkonklusjon er:

Anslagene i denne artikkelen tyder på at blant menn er avlastningseffekten og overføringseffekten omtrent like store ettersom nettoeffekten er nær null. Dataene som anvendes i denne studien gir ingen mulighet til å anslå disse effektene separat. Blant kvinner ser det derimot ut til at overføringseffekten er sterkere enn avlastningseffekten ettersom nettoeffekten er positiv; AFP synes å ha ført til økt uførepensjonering blant kvinner (Blekesaune 2005 i Tidsskrift for Velferdsforskning 3/05: 144).

I samme artikkel referer Blekesaune til annen forskning der avlastingseffekten anslås å bidra til en betydelig reduksjon i uførepensjoneringen. Det synes derfor å være rimelig å konkludere med at tidligere forskning ikke gir et klart og entydig bilde av forholdet mellom AFP og UFP.

Som det vil gå frem av kapitlene 4, 5 og 6, gir mine data støtte til den forskning som viser at AFP i stor grad er et supplement til UFP for personer mellom 62 og 67 år, forutsatt at tariffavtalen inneholder en slik rettighet.

2.4.2 En gjennomgang av forhold som virker inn på tidligpensjonering (AFP og UFP)

I det følgende vil jeg gi en kort redegjørelse over noen viktige resultat fra tidligere forskning om tidligpensjonering. De empiriske funn som blir presentert, vil som nevnt være begrenset og valgt ut fra den empiri som mine egne data gir tilgang til. Variablene som inngår i presentasjonen, vil dermed stort sett være de samme som blir behandlet i kapitlene 4, 5 og 6 og da i samme rekkefølge.

Forklaringene på hvorfor og hvordan de ulike variablene påvirker pensjoneringsatferden må nødvendigvis ta utgangspunkt i en eller flere av de teoretiske modellene ovenfor. Det er neppe slik at virkningen av en variabel utelukkende forklares med utgangspunkt i en modell. Av den grunn vil jeg avstå fra å drøfte dette problemet i presentasjonen, og i stedet ta dette opp i oppgavens siste del. Redegjørelsen nedenfor vil forhåpentligvis gi svar på når tid overganger fra arbeid til pensjon (AFP og UFP) skjer, samt hvilke samfunnsmessige og individuelle forhold som bidrar til å forklare disse.

Alder

I en undersøkelse med et utvalg av 1500 arbeidstakere mellom 60 - 70 år fant West Pedersen (1997) at andelen yrkesaktive falt fra vel 70 % blant 60-åringene til 1,8 % i den eldste gruppen på 70 år. Omtrent 21 % av 66-åringene var yrkesaktive. I underkant av 40 % av utvalget går direkte fra arbeid og over på alderspensjon ved fylte 67 år som sin første pensjonsordning. De øvrige 60 % har altså ulike midlertidige ordninger fra de slutter i jobb og til de når alderen for allmenn alderspensjon. En del av disse jobber deltid eller går over i en annen stilling med redusert arbeidstid samtidig som de hever en avkortet pensjon. En annen undersøkelse viser at en økende andel av de yrkesaktive går av med AFP ved første og beste

anledning (Hernes, Røed og Strøm 2002). Denne aldersgrensen har etter hvert etablert seg i folks bevissthet for når tid en kan gå av. På mange måter har den erstattet folketrygdens allmenne grense for uttak av alderspensjon på 67 år.

Midtsundstad (2002) har beregnet avgangen fra yrkeslivet for et kull med 60 åringer. Ved å følge disse frem til fylte 70 år, kan en etter hvert få en oversikt over hvor mange som faller fra/blir værende i arbeid når kullet beveger seg gjennom de ulike alderstrinn. På bakgrunn av denne informasjon kan en tegne såkalte avgangskurver (overlevelseskurver). Av disse går det tydelig frem at avgangen er stor rett etter at kullet har passert 62 år. Deretter avtar avgangen litt for så å øke igjen når kullet har nådd 67 år (Midtsundstad 2002: 74). Kurvene for menn og kvinner følger hverandre ganske godt. Avgangen er imidlertid litt mindre blant de eldste kvinnene. Forskjellen mellom kjønnene gjelder først og fremst for tilsatte i privat sektor. Som nevnt ovenfor finnes der en viss tilnærming mellom pensjoneringsatferden mellom menn og kvinner som er tilsatt innenfor offentlig tjenesteyting.

En rekke andre undersøkelser viser i all hovedsak samme aldersbetingete avgangsmønstre. I en forskningsrapport 2006/9 fra SSB fremgår det at yrkesdeltakelsen for menn mellom 30 og 49 år var rundt 90 % i 2004 (Lohne og Næsheim 2006: 9). Andelen yrkesaktive blant menn faller litt frem mot 60 års alderen, slik at menn mellom 55 og 61 år har en yrkesfrekvens på rundt 80 %. Deretter faller den drastisk etter hvert som en nærmer seg 67 år. Blant menn mellom 62 og 66 år er yrkesfrekvensen sunket til 48 %. Det er med andre ord blant de eldste menn at yrkesdeltakelsen avtar markert. Kvinners yrkesdeltakelse varierer også med alderen, men da på en annen måte enn hos menn. Kvinner mellom 30 og 54 år har en yrkesfrekvens på 81 %. Deretter faller den til litt under 70 % for kvinner fra 55 år og til med 61 år. For kvinner fra 62 år og opp til og med 66 år er yrkesfrekvensen 39 %. Kvinner har med andre ord alltid hatt lavere yrkesdeltakelse enn menn uansett alder. I forskningslitteraturen generelt forklares denne forskjellen ut fra ulikhetene i menns og kvinners livsløp. Rollefordelingen mellom kjønnene gjør at kvinner tar hovedomsorgen for barn og familie mens mannen fremdeles blir tilskrevet rollen som hovedforsørger.⁵ Dette mønsteret har imidlertid endret seg mye i de siste 50 årene. I den grad menns og kvinners yrkesdeltakelse blir mer lik med tanke på arbeidstid, yrke og sektor, stillingsnivå osv, vil jeg forvente at pensjoneringsatferden også bli mer sammenfallende i fremtiden.

---

⁵ Personene i mitt utvalg er født mellom 1926 og 1952. De vokste dermed opp i en periode hvor det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret hadde stor normativ påvirkning på menns og kvinners liv.

I følge en artikkel publisert i Samfunnsspeilet 5-6/2006 av Lohne og Normann (2006) er yrkesdeltakelsen i Norge relativt høy sammenliknet med andre europeiske land. Dette gjelder alle aldersgrupper og begge kjønn, men forskjellene er spesielt store blant de eldste og blant kvinner. Også her går det frem at yrkesdeltakelsen faller med økende alder. For kvinner og menn mellom 55-64 år var yrkesdeltakelsen rundt 65 % i 2005. Tilsvarende tall for alle i alderen 25 - 66 år var i overkant av 80 %.

I en rapport fra Frischsenteret går det frem at 31,2 % av arbeidstakere mellom 51 og 55 år i 1992 vil være uføretrygdet i løpet av perioden 1993 – 2003 (Fevang og Røed 2006). Andelen er hhv. 29,4 % for menn og 33,1 % for kvinner. Samme tendens kommer frem i I NOU 2007: 4 hvor det vises at andelen uførepensjonerte i alderen 55 – 64 år er rundt 30 %. Andelen er for øvrig en god del høyere blant de aller eldste og litt høyere for kvinner enn for menn (NOU 2007: 4: 59).

Kjønn.

En rekke undersøkelser viser at kvinner har noe lavere avgangsalder enn menn når en ser på yrkesbefolkningen under ett. Denne forskjellen er i ferd med å bli mindre ”Skilnaden mellom kvinner og menns yrkesdeltaking har minka frå om lag 28 % i 1980 til om lag 8 % i 2004” (Lohne og Næsheim 2006: 9). Samlet sett er yrkesdeltakelsen i Norge relativt høy sammenliknet med andre europeiske land, og forskjellen er spesielt stor for kvinner (Lohne og Normann 2006). Dersom vi holder oss til den eldre del av befolkningen, vil en sysselsatt kvinne på 50 år ha en forventet avgangsalder på 63,2 år (Hyggen 2007: 9). Tilsvarende tall for menn er 64 år. Tall fra NOU 2004: 1, s 56 viser at i aldersgruppen 55 - 64 år var 72,3 % av mennene og 62,3 % av kvinnene sysselsatt. Tallene er fra 2001 og kan ha endret seg siden den gang. Tall fra OECD viser samme kjønnsforskjeller (Blekensaune og Øverbye 2002: 8). I denne statistikken fremgår det for øvrig at norske kvinner (og menn) har relativt høy yrkesdeltakelse sammenlignet med andre land.

Når det gjelder uførepensjon har andelen kvinner steget fra rundt 52 % i 1980 til 56 % i 2005 (NOU: 2007: 4: 59). Tendensen fortsetter ved at kvineandelen for nye uføre i perioden 1980 til 2005 er over 50 % fra 1994 og frem til 2005.

Blant arbeidstakere med rett til AFP er forskjellene mellom kjønnene svært små (Midtsundstad 2006:29). Dette skyldes antakelig en viss seleksjon i løpet av yrkeskarrieren. Kvinnene blir i større grad enn mennene uførepensjonert før de når en alder som gir tilgang til AFP.

Forskjellen mellom menn og kvinner i bruk av AFP- ordningen kan dermed forklares med ulikhet i utvalg, dvs. at det kun er de friskeste av kvinnene som fortsetter yrkesløpet slik at de får rett til å søke AFP (Midtsundstad 2006: 30). Menn foretrekker i større grad å gå av med avtalefestet pensjon enn med uførepensjon. I den grad det er mulig, foretrekker eldre arbeidstakere, fortrinnsvis menn, å vente med å gå av til de har nådd laveste grense for AFP, på tross av mange opplever sviktende helse. For de aller fleste fremstår avtalefestet pensjon og uførepensjon som gjensidig utelukkende former for tidligpensjonering (Midtsundstad 1994).

Forskjellen mellom kjønnene i bruk av uførepensjon og AFP kan forklares ut fra ulik tilgang til ordningen, kvinnenes lave avgangsalder samt ulikhet i holdninger. Laveste aldersgrense som gir tilgang til AFP er i dag 62 år. Forut for dette må en ha vært yrkesaktiv i 10 år etter fylte 50 år. Disse kravene vil i større grad utelukke kvinner enn menn på grunn av kvinnenes noe løsere tilknytning til arbeidsmarkedet. Tidligpensjonering blant kvinner skjer dermed i stor grad via uføretrygding. Dette samsvarer godt med konklusjonene i undersøkelsen til Blekesaune (2005). Han nevner i tillegg til ulik tilgang til AFP, flere andre grunner til at kvinner har større sannsynlighet enn menn for å bli uførepensjonert. Blant disse er at kvinner i større grad enn menn samordner sin avgang fra yrkeslivet med partners avgang, at de lettere får aksept for sin uførepensjonering og at uførepensjonering er mindre stigmatiserende for kvinner enn for menn. Han forklarer disse forskjellene ut fra kjønnsrollemønsteret der ”menn tradisjonelt har hovedansvar for familiens forsørgelse, mens kvinner kan utføre ubetalt husarbeid som alternativ,..” (Blekesaune 2005: 144). Ulike holdninger mellom kvinner og menn til arbeid, fritid og familieforpliktelser forklarer med andre ord en del av kjønnsforskjellene i bruken av uførepensjon (Midtsundstad 2002:21).

Kvinner har også lettere for å tilpasse seg tilværelsen som pensjonist enn menn gjennom deres evne til å erstatte yrkesrollen med en rekke alternative roller (Blekensaune og Øverbye 2002). Ettersom mine data ikke gir tilgang til subjektive holdninger og opplevelser, finner jeg liten grunn til å kommentere disse forholdene nærmere.

Livsløpsteorien egner seg godt til å gi innsikt i hvordan både sivilstand og kjønn virker inn på yrkesløpet og dermed pensjoneringsatferden til individene. Selv om dette lettest lar seg illustrere gjennom kvinnenes livsløp, gjelder det i stor grad også for mannen. Gjennom samliv,

fødsler og omsorg for barn gjør mange kvinner valg som svekker deres posisjon på arbeidsmarkedet. Når de gjenopptar yrkeskarrieren vil dette ofte skje i yrker hvor den helsemessige utstøtingen er stor. De jobber gjerne deltid og lønnen er forholdsmessig lav. Nye valg må tas og utfallet av dette kan blant annet være tidligpensjonering i form av uførepensjon.

Sivilstand

I følge Emile Durkheim (1893) bidrar ekteskapet til bedre integrering i samfunnet i forhold til ugifte, og da i større grad for mannen enn for kvinnen. Å være gift/samboende kan dermed oppfattes som en sosial ressurs med virkning utover samlivet som sådan. I NOU 1994:2 står det blant annet: "Vi antar at ikke-gifte samboere har større sannsynlighet til å forlate yrkeslivet enn gifte eller samboende (NOU 1994:2, punkt 5.2.4). I utredningen settes dette opp som en hypotese og senere forskning gir den bare begrenset støtte. I en undersøkelse av nyere dato viser imidlertid signifikante forskjeller mellom uføretrygding og sivilstand (Fevang og Røed 2006). Forskerne sammenligner livsløpet til ulike grupper over en periode fra 1992 til 2002/2003. Personer som var gifte i 1993 har om lag 25 % lavere sannsynlighet for å være uføretrygdet enn gruppen ugifte 10 år senere. Personer som var skilt eller separert i 1993 har over 13 prosent større sannsynlighet til å være uføretrygdet i 2003 enn referansegruppen ugifte. Endringen i sivilstatus fra gift til separert/skilt i løpet av 1993 - 2000 øker sannsynligheten til å bli uføretrygdet med hele 33,5 % i forhold til ugifte. Dette er for så vidt hva vi kunne forvente ut fra livsløpsmodellen. En negativ hendelse som samlivsbrudd kan føre til dårligere helse. Dette vil på sikt kunne redusere inntektsevnen slik at uførepensjonering eller midlertidig uførestønad blir resultatet.

Mange undersøkelser fra slutten av 1980-tallet viser at sivilstand virker inn på pensjoneringsatferden. I Kolbergs undersøkelse fra 1991 går det blant annet frem at ikke-gifte har større sjanse å havne på uførepensjon enn gifte, når en kontrollerer for yrke. Denne forskjellen er imidlertid størst for menn. Forskjellen i uførepensjonering mellom gifte og ikke-gifte kvinner er langt mindre (Kolberg 1991: 98). Det er i denne sammenheng godt mulig at der finnes en bakenforliggende variabel som virker både på kjønn og sivilstand. Det forventes at mannen er aktiv både på arbeids- og ekteskapsmarkedet. Små individuelle ressurser kan medføre at han mislykkes innenfor begge disse arenaene.

I en undersøkelse av pensjoneringsatferden mellom lærere og ingeniører går det klart frem at ektefellene eller samboende tilpasser seg hverandre med hensyn til pensjoneringstidspunktet.

”Når det gjelder kortsiktige pensjoneringsplaner tyder altså resultatet på at gjenværende ektefelle vil pensjonere seg i nær fremtid hvis partner allerede er ute av yrkeslivet” (Snarland og Øverbye 2003: 48). Midtsunstad finner samme resultater i sin undersøkelse. En pensjonert ektefelle vil i snitt øke sannsynligheten til å gå av med 11 % i forhold til de samliv hvor begge er yrkesaktive (Midtsundstad 2002: 110). Siden kvinner i gjennomsnitt er noen år yngre enn sine mannlige partnere, skulle dette tilsi en noe lavere avgangsalder blant gifte/samboende kvinner enn blant menn. En del undersøkelser viser at det først og fremst er kvinnene som tilpasser seg mennenes pensjonering (Blekensaune og Solem 2005: 21). Denne sammenhengen blir imidlertid ikke bekreftet i undersøkelsen til Midtsunstad (2005). Mennene vil imidlertid ofte utsette egen pensjonering dersom ektefellen er i arbeid (Blekensaune og Solem 2005: 21).

Ensliges avgangsalder er derimot ikke entydig lavere enn avgangsalderen til yrkesaktive som lever i samliv. Her spiller kjønn en sentral faktor (Midtsundstad 2002: 111). Enslige menn med rett til AFP har 16 % større sannsynlighet til å gå av tidligst mulig i forhold til menn med yrkesaktiv ektefelle. For enslige kvinner forholder det seg motsatt. Å være enslig kvinne øker sannsynligheten til å vente med å gå av med 15 % i forhold til kvinner med yrkesaktiv partner. En nærliggende forklaring er at enslige kvinner er mer avhengig av egen inntekt enn gifte kvinner med yrkesaktiv partner. En annen forklaring er kjønnetes ulike mestring av samlivsbrudd. Alt tyder på at kvinnene har større nettverk og sosiale ressurser enn menn, og at dette virker forebyggende i forhold til tidligpensjonering. Dette er i tråd med Durkheims teori om at ekteskapet er til for mannen.

Antall barn under 18 år i husholdningen

Dersom husholdningen har barn under 18 år, vil dette innebære en forsørgelsesbyrde som vil innvirke på pensjoneringsbeslutningen. Litt under 13 % av dem som mottar uførepensjon har barn under 18 år. (Dette gjelder i større grad personer som mottar tidsbegrenset uførestønad enn personer med varig UFP). Personer med varig UFP har en gjennomsnittsalder som skulle tilsi at eventuelle barn ”har forlatt rede” (NOU 2007: 4: 63). Dette antas også å gjelde for personer som mottar AFP.

Husholdninger med barn under 18 år trenger i utgangspunktet en større inntekt enn familier uten barn, noe som har gitt grunnlag for skatteklasse 2, barnetrygd (en ekstra trygd for enslige), diverse støtteordninger for barnefamilier med lav inntekt foruten et barnetillegg på 0,4G pr. barn i uførepensjonen. I følge attraksjonsteorien vil en velge pensjonering fremfor

yrkesdeltakelse dersom dette alt i alt gir den beste livskvaliteten. For lavinntektsgrupper med barn kan inntekten gjennom UFP faktisk være større enn tidligere lønnsinntekt (Fevang, Røed 2006: 47). Ved å være hjemme med barna sparer en dessuten utgifter til barnehage/SFO og til arbeidsreise, og både voksne og barna vil trolig også få en roligere og mindre stresset tilværelse. På bakgrunn av dette kan det være fristende å søke på UFP, gitt at en oppfyller kriteriene om redusert arbeidsevne på minst 50 % som følge av sykdom, skade eller funksjonshemming. For husholdninger med høy inntekt er uførepensjonen langt lavere enn lønnsinntekten. Yrker med høy avlønning har gjennomgående også bedre arbeidsforhold enn lavlønnsyrkene. Dermed blir uførepensjonering mindre aktuelt, også i de tilfeller hvor forsørger faktisk har nedsatt arbeidsevne. Virkningen av barn i husholdningen kan således slå begge veier. Enkelte med lave inntekter vil kunne tjene økonomisk ved å slutte i arbeid og gå over på UFP, mens andre med litt høyere inntekt ikke ser seg råd til å slutte i arbeid.

Pensjonering gjennom avtalefestet pensjon vil sannsynligvis være mindre relevant i denne sammenhengen. Nedre aldersgrense for tilgangen til denne ordningen vil være såpass høy at de fleste i denne aldersgruppen ikke vil ha barn under 18 år. Hvis en fremdeles forsørger barn vil AFP trolig heller ikke fremstå som særlig attraktiv, vurdert i forhold til UFP eller fortsatt yrkesdeltaking. Dette skyldes at ordningen ikke har et eget barnetillegg og at maksimal kompensasjonsgrad er satt til 70 %.

Det er fremdeles slik at kvinnene i større grad enn mennene utfører omsorgsoppgaver overfor barna i familien. Dersom de i tillegg går i full jobb, vil dette lett gi en overbelastet og stresset hverdag. En slik hektisk tilværelse vil på sikt kunne gi helseskader av en art som kvalifiserer til uførepensjonering, og da som oftest i form av tidsbegrenset uførepensjon. Virkningen på tidligpensjonering av å leve sammen med barn i husholdningen, er således forskjellig for menn og kvinner.

Utdanningens lengde

Virkningen av utdanning på pensjoneringsatferden tar vanligvis utgangspunkt i utdanningens type, dvs. nivå og utdanningsområde. I min oppgave har jeg data om utdanningens lengde. Der er imidlertid mye som tyder på at lang utdanning ofte indikerer høy utdanning selv om det nødvendigvis ikke er slik i alle tilfeller.

Forskjeller i utdanningslengde gir bare beskjedne forskjeller i avgangsalder for arbeidstakere over 60 år. For ansatte i privat sektor med 7-årig grunnskole som høyeste utdanning, var avgangsalderen 64.9 år. For arbeidstakere innenfor samme område med 10 års eller lengre utdanning, er avgangsalderen 65 år (Midtsundstad 2002: 76). West Pedersen (1997) har undersøkt såkalte overlevelseskurver for to grupper arbeidstakere; ansatte med 4 års utdanning eller mer etter grunnskolen og ansatte med mindre enn 4 års utdanning etter grunnskolen. Gruppene ble sammenlignet med hensyn til andelen yrkesaktive i kohortene fra 55 til 70 år. Innenfor alle kohortene var det en lavere andel yrkesaktive blant gruppen med lavest utdanning. Denne forskjellen ble større når en gikk fra aldersgruppene over 60 år.

Rent generelt vil lang og ikke minst høyere utdanning gi en senere avgang fra yrkeslivet (Blekesaune og Solem 2005: 22). Sannsynligheten for å bli uføretrygdet er høyest i manuelle yrker hvor andelen med høy utdanning er svært liten. Den forebyggende effekten av høyere utdanning med hensyn til å bli uføretrygdet er ellers sterkere for menn enn for kvinner. Fevang og Røed (2006) kommer til samme konklusjoner i deres undersøkelse. Hele 25 % av arbeidstakere mellom 30 og 55 år hvis høyeste utdanning er grunnskole, har blitt uføretrygdet i løpet av perioden 1993-2003. For arbeidstakere med høgskole/universitetsutdanning er tilsvarende tall 6,5 %. Også i denne undersøkelsen er virkningen av forskjeller i utdanning noe større for menn enn for kvinner.

I NOU 2007: 4 "Ny uførestønning og ny uførepensjon til uføre" ser en på nye uførepensjonister i 2005 blant personer med grunnskole, videregående skole og universitet/høgskole. Når en måler nye pensjonister som andel av det totale antall individer innenfor hver av de 3 utdanningsgruppene, viser det seg at tilstrømmingen til UFP innen gruppen med grunnskole er 15,4 % mens tallene for de med videregående skole og universitet/høgskole er hhv. 4,3 og 3,6 % (NOU 2007:4: 69).

En del forskning går på hva yrkesdeltakerne selv oppgir som grunn for henholdsvis å fortsette eller slutte i arbeid (Midtsundstad 2002: 128). Akademikere og andre yrkesdeltakere med høy utdanning oppgir forhold i og rundt arbeidet som viktige grunner til at de fortsetter å jobbe etter at de kunne gått av med pensjon. Foruten innholdet i jobb nevnes godt sosialt miljø, mulighet for tilpasset arbeidstid samt god helse som de viktigste årsakene til fortsatt yrkesdeltakelse. Andre hevder at de ikke har råd til å pensjonere seg, eller at de fortsetter i arbeid fordi ektefellen er i arbeid.

Som nevnt inneholder FD-trygd ikke data om personers subjektive oppfatninger av hva som har betydning for pensjoneringsbeslutningen. Jeg vil derfor ikke gå grundigere inn i dette forskningsområde.

Lønnsinntekt

Lønnsinntekten virker indirekte inn på pensjoneringsatferden gjennom kompensasjonsgraden, som er et mål på pensjonens andel av tidligere lønn. Der er et nokså entydig og inverst forhold mellom lønn og kompensasjonsgrad; jo høyere lønnen blir, jo lavere er kompensasjonsgraden for en gitt fast størrelse på pensjonsytelsen.⁶ Av rent praktiske grunner velger jeg å bruke lønnen som variabel for inntektens innvirkning på pensjeringstilbøyeligheten. Datasettet som jeg bruker i mine analyser gir direkte tilgang til verdier på lønn mens kompensasjonsgraden ville kreve en omregning. I tillegg er lønn et hverdagslig begrep som er lett å forstå for den alminnelige leser.

Med lønnsinntekt menes inntekt av eget arbeid når en er tilsatt i en eller annen virksomhet. Samlet inntekt består av arbeidsinntekt, kapitalinntekter samt overføringer. Valg av lønnsinntekt, og da gjerne etter inntektsskatt, er nærliggende fordi det som oftest er denne inntekten som sammenlignes med pensjonen. Tidligere lønnsinntekt er også et av kriteriene for tilgang til AFP. Som følge av reglene for opptjening av tilleggspensjon, vil pensjonens andel av lønnen synke når lønnen øker. Dermed skulle en forvente (i følge attraksjonsmodellen) en høyere andel tidligpensjonerte blant personer med lav eller litt under middels lønn enn blant personer med høy lønn. Personer med svært lav lønn kan likevel fortsette i arbeid på tross av høy kompensasjonsgrad, fordi de rett og slett ikke kan leve med en inntektsreduksjon når lønnen i utgagnspunktet er lav.

Tiltak som bidrar til lavere kompensasjonsgrad, vil under ellers like forhold, kunne føre til at arbeidstakerne utsetter pensjering. Dette er en grunnleggende antakelse i moderniseringen av folketrygden. Det er derfor av stor interesse å undersøke om denne antakelsen er empirisk fundert. Vil det være slik at flere velger å stå lengre i arbeid dersom pensjonsytelsen reduseres?

---

⁶ I folketrygden gir alle lønnsinntekter over 1G opptjening av tilleggspensjon inntil inntekten når en øvre grense. Inntekter over denne grensen gir ingen økning i pensjonen. Lønnstakere med høy inntekt vil dermed ha en lavere kompensasjonsgrad enn lønnstakere med lav inntekt.

Kompensasjonsgradens og dermed lønnens betydning, kan klargjøres ved å studere ulike samfunn med ulik kompensasjonsgrad. Slike sammenlikninger er imidlertid forbundet med stor usikkerhet, fordi det er vanskelig å kontrollere for alle andre forhold som påvirker pensjoneringsatferden, for eksempel kulturelle forskjeller med hensyn til pensjoning. En annen strategi vil være å endre kompensasjonsgraden innenfor samme samfunn. Dette er en sikrere veg å gå. Sist men ikke minst kan en stille arbeidstakerne hypotetiske spørsmål om de vil endre sitt avgangstidspunkt dersom de taper mye ved å gå av tidlig i forhold til å gå av sent. I det følgende vil jeg presentere noen empiriske funn som ved hjelp av de metodiske tilnærmingene ovenfor bidrar til å belyse kompensasjonsgradens betydning for pensjoneringsatferden.

I en rapport fra Frischsenteret gir Hernæs, Røed og Strøm en oversikt over norsk og internasjonale forskning omkring hvordan økonomiske insentiver påvirker pensjoneringsatferden. De konkluderer med at det er ”hevet over tvil at økonomiske insentiver nedfelt i pensjeringssystemene har en vesentlig effekt på pensjoneringsatferden. Men det er også hevet over tvil at mange andre faktorer også spiller inn” (Hærnes et al. 2002: 35). Den forskning som blir lagt frem i rapporten bygger for en stor del på økonomisk teori. Arbeideren forutsetter å tilpasse avgangen etter kompensasjonsgraden og endringer i denne.

Børsch-Suban og Schnabel (2000) undersøkte virkningen av en pensjonsreform i Tyskland. Den ble innført i 1992 og innebar at avgang før 65 år medførte avkorting av pensjonen, mens arbeidsdeltakelse etter fylte 65 år ga tillegg i pensjonen. Denne endringen bidro til å øke den gjennomsnittlige pensjoneringsalderen for menn med 1,5 år, det vil si fra 59,5 til 61 år (Hernæs et al. 2002: 34).

Siddiqui (1997) studerte samme reform og dens virkning på personer som nærmet seg pensjonsaldere. Dette medførte en signifikant økning i yrkesdeltakelsen blant de eldre (Hernæs et al. 2002: 33).

Krueger og Pischke (1992) studerte effekten av en reduksjon i offentlige pensjonsytelser på pensjoneringsatferden til eldre menn nær pensjonsalderen i USA. De konkluderer med at en reduksjon i offentlige pensjonsytelser medførte en reduksjon i tidligpensjoning. Men effekten var ikke særlig sterk (Hernæs et al. 2002: 33).

Blau (1994) kommer til noenlunde samme resultat. ”Offentlige pensjonsordninger har en viss, men ikke særlig sterk, effekt på overgangen fra jobb til tidligpensjon (Hernæs et al. 2002: 32).

I en annen rapport fra samme forskningsinstitusjon (Fevang og Røed 2006) har en beregnet kompensasjonsgraden for nye uføre kvinner og menn som forsørger barn under 18 år. Uførepensjon inkludert barnetillegg for 1 barn gir en kompensasjonsgrad på nær 100 %. For uføre med 2 barn er tilsvarende tall 122,7 %. Uføre med 3 eller flere barn har en kompensasjonsgrad på om lag 130 %. Attraksjonsmodellen står sentralt innenfor denne type forskning. Når bruttoinntekten som trygdet overstiger den pensjongivende inntekt gjennom arbeid, vil en ifølge attraksjonsmodellen lett konkludere med at mange arbeidstakere med lav lønn og forsørgingsbyrde vil søke på UFP

Midtsundstad (2002) har undersøkt avgangsmønsteret til arbeidstakere innen LO – NHO område med rett til AFP. Alle som ble med i denne undersøkelsen var født i 1935 og hadde mer enn 30 år bak seg i yrkeslivet. På grunnlag av oppgitt inntekt som 63-åring fant hun en viss tendens til at de med lavest bruttolønn går av tidligere enn dem med høyere bruttolønn (Midtsundstad 2002: 95).

Undersøkelsene ovenfor har alle studert en foretatt endring i pensjoneringsatferden som følge av ulike endringer som direkte eller indirekte virker inn på kompensasjonsgraden. Som nevnt ovenfor er det også mulig å stille arbeidstakere overfor hypotetiske spørsmål om hva de ville komme til å gjøre, dersom reglene for inn- og utbetaling av pensjon ble endret på en bestemt måte en gang i fremtiden. Svarene som gis er usikre av flere grunner. Personenes uttalte valg i en hypotetisk situasjon vil ofte avvike fra hva de gjør når situasjonen inntreffer. Dertil kommer det faktum at foretatte valg om pensjonering eller ikke, vil i ettertid ofte forklares på et sett som synes fornuftig og støtter opp om ens eget selvilde. På tross av innvendingene vil jeg nedenfor kort gjøre rede for noen undersøkelser som belyser sammenhengen mellom avgangstidspunkt og kompensasjonsgrad.

West Pedersen (1997) gjennomfører en undersøkelse der eldre yrkesdeltakere blir spurt om hva som skal til for at de skal utsette avgangstidspunktet med ett år. ”Hovedinntrykket er at respondentene er lite mottakelig for økonomiske stimuli”. Kun kraftige økninger i fremtidige pensjonsutbetalinger kunne bidra til utsetting av pensjoneringen med et år (West Pedersen 1997: 76).

NAV har i 2006 gjennomført en undersøkelse av befolkningens kunnskap om pensjonsreformen. Den viser at nærmere 70 % av de yrkesaktive mellom 35 - 60 år ønsker å gå av før fylte 67 år. Dersom disse blir presentert en tabell som viser moderat avkorting i pensjonen dersom en går av før fylte 67 år, vil 4 av 10 ombestemme seg og sier at de da vil utsette pensjoneringsen. Like mange vil imidlertid ikke endre pensjoneringsstidspunktet. Dette gjelder i sterkere grad jo nærmere en kommer den allmenne aldersgrensen på 67 år (Grambo og Lien 2006: 24). Dersom pensjonen blir redusert gjennom levealderjustering, vil hele 70 % helt eller delvis motvirke dette ved å utsette avgangstidspunktet. Flere, fra 30 % til 60 %, kunne tenke seg å jobbe ved siden av pensjonen når dette ikke lenger medførte redusert pensjonsutbetaling (Grambo og Myklebø 2007).

Det synes med andre ord å være bred enighet blant forskere innenfor feltet at kompensasjonsgraden er av vesentlig betydning for pensjoneringsatferden. Uenigheten dreier seg mer om hvilke andre forhold som virker inn på pensjoneringsbeslutningen, herunder også deres relative betydning for avgangstidspunktet sammenliknet med den påvirkning som følger av endringer i kompensasjonsgraden.

Tidligere sykefravær

Tidligere sykefravær kan ha mange årsaker. Helsemessig utstøting er en av dem. Da vil trekk ved arbeidet og arbeidsmiljøet bryte ned arbeidstakernes helse, som på sikt vil føre til ytterligere sykefravær og til slutt gi tidlig avgang fra arbeidslivet. Sviktende helse har ulik virkning på pensjoneringsatferden for forskjellige yrkesgrupper. Det er for eksempel en større andel innenfor pleie- og omsorgssektoren som oppgir at de har brukt opp sykepengere rettighetene enn blant lærere, ingeniører og teknikere. I 2005 var de respektive andelene 12,8 % for pleie og omsorgspersonale, mot hhv. 3,3 og 1,8 % for lærere og ingeniører (NOU 2007: 4: 71). Det er først og fremst arbeidstakere med lang yrkeskarriere som vektlegger slitenhet/dårlig helse som årsak til at de slutter i arbeid (Midtsundstad 2002). Vi vet fra før at kvinner i større grad lar seg uførepensjoneres enn menn. Virkningen av dårlig helse på tilbøyeligheten til tidligpensjonerings via uførepensjon er således sterkere for kvinner enn for menn.

Ved å spørre uførepensjonistene selv, vil nærmere 100 % oppgi dårlig helse som den viktigste grunn til å slutte i arbeid. Tilsvarende tall for AFP pensjonister er 20 % (West Pedersen 1997: 63). Samsvaret mellom opplevelse av egen helse og mer objektive medisinske kriterier er

rimelig god. Der er likevel en viss fare for at respondentene oppgir svar som bidrar til å opprettholde et godt selvbilde (Midtsundstad 2002).

Det er all grunn til å tro at virkningen av dårlig helse på sykefravær og tidligpensjonering samspiller med en rekke andre forhold. En undersøkelse viser blant annet at 60 - 61 åringer som regner med å gå av innen 12 måneder, oppgir svak helse og harde arbeidskrav koplet med liten kontroll over arbeidssituasjonen, som årsak til ønske om snarlig avgang (Snartland og Øverbye 2003: 8). Som tidligere nevnt vil noen fortsette å arbeide på tross av dårlig helse. For kvinnenes del skyldes dette ofte dårlig økonomi. Mennene vil i større grad enn kvinner utsette pensjoneringstidspunktet inntil de kan gå av med AFP. De har gjennomgående bedre tilgang til AFP fordi de gjennomgående har en fastere tilknytning til arbeidslivet. Dessuten opplever mange at avgang med AFP mindre stigmatiserende enn avgang med uførepensjon.

Sammenhengen mellom dårlig helse og tidligpensjonering er uten tvil godt dokumentert innenfor forskningen. I NOU 1994: 2 står det :

Nærmest uten unntak viser norske og utenlandske studier at helse i høy grad predikerer tilbøyeligheten til førtidspensjonering, også for ikke-medikaliserte former: Arbeidstakere med helseproblemer har signifikant høyere sannsynlighet for å gå av før ordinær pensjonsalder enn andre (NOU 1994: 2, punkt 5.2).

Kolberg (1991) konkluderer med at tidligpensjonering i Norge ”er minst like sterkt forbundet med dårlig arbeidsmiljø og sykkelighet som den er med arbeidsmarkedsstrukturen” (Kolberg 1991: 107). I sin undersøkelse om årsaker til tidligpensjonering skriver West Pedersen (1997): ”Materialet tyder på at helseforskjeller i alderdommen kanskje er den viktigste årsaken til at noen trer ut av arbeidslivet mens andre ved samme alder forblir i yrkeslivet (West Pedersen 1997: 62).

En rapport fra SSB viser tydelige forskjeller i helsetilstanden mellom sysselsatte og ikke-sysselsatte i alderen mellom 55 og 61 år. 5 % av de sysselsatte og 29 % av de som ikke er sysselsatt opplyser at de har dårlig helse. Forskjellen i helsetilstanden mellom sysselsatte og ikke-sysselsatte er større for menn enn for kvinner (Vaage 2003: 40). En ytterligere dokumentasjon om sammenhengen mellom helse og tidligpensjonering finnes blant annet i Blau (1998), Solem (1997) samt Dahl og Midtsundstad (1994).

Mine data gir kun tilgang til omfanget av tidligere sykefravær. Sammenhengen mellom sykefravær og helse er neppe entydig. Dårlig helse kan forklare en del av sykefraværet, men neppe alt sykefravær skyldes utelukkende helseplager. Til tross for dette, vil en ofte bruke antall dager registrert sykefravær ved trygdekontorene som en indikator på svak helse (Blekensaune og Solem 2005: 17). En rapport fra SINTEF (Dyrstad, Jensberg, Ose, Reinertsen og Sandsund 2006: 6 - 7) støtter også denne operasjonaliseringen av helse. Rapporten viser til forskning der det kan påvises en positiv og lineær sammenheng mellom opplevd helse, antall legekonsultasjoner, medisinbruk og sykefravær. Samme rapport gjør også rede for finsk og norsk forskning som konkluderer med at nivået på langtidsfraværet er av stor betydning for fremtidig uførepensjonering.

Jeg vil anta at arbeidstakere med stort sykefravær slutter tidligere i yrkeslivet enn arbeidstakere med lite sykefravær, og at avgangen oftere skjer via uførepensjon enn gjennom AFP. Det er likevel en "klar tendens at personer med mye sykefravær i større grad benytter seg av AFP-ordningen enn personer med lite sykefravær" (Hærnes et al. 2002: 29). Dette strider imidlertid ikke mot det faktum at helsetilstanden til AFP-pensjonistene ikke er særlig verre enn dem som fortsetter å jobbe frem til fylte 67 år.

Sammenhengen mellom tidligere perioder med registrert sykefravær og sannsynligheten for uføretrygding er et sentralt emne i undersøkelsen til Fevang og Røed (2006). Arbeidstakere som ble uføretrygdet i 2002 har som oftest en omfattende trygdehistorie bak seg. "Hele 45 prosent av dem som fikk innvilget uføretrygd i 2002 var på trygd/sosialhjelp ti år tidligere" (Fevang og Røed 2006: 37). Blant de yngste aldersgruppene er andelen på hele 67 %.

En rapport fra SINTEF viser samme tendens: "Totalt betyr derfor nivået på langtidsfraværet noe for fremtidig uførepensjonering. Ved at langtidsfraværet er en viktig prediktor for uføretrygding,..." (Dyrstad et al. 2006: 6).

Tidligpensjonering har således alltid en forhistorie, en slags prosess over tid som bidrar til å kartlegge hendelser forut for pensjoneringen. Tidligere perioder med sosialhjelp eller andre stønadsordninger, gjør det mer sannsynlig at en blir uførepensjonert før en kommer inn under vanlig alderspensjon. Livsløpsmodellen egner seg godt til å forklare uførepensjonering som resultatet av en lang marginaliseringsprosess i forhold til yrkeslivet og samfunnslivet for øvrig.

Mottaker av sosialhjelp

Sosialhjelp er en midlertidig og behovsprøvd ytelse som gis til personer og husholdning med svært liten inntekt i forhold til å få dekket basale behov. Det er således mulig å få sosialhjelp både for pensjonister og arbeidstakere. Både utgiftene til sosialhjelp og antall mottakere har steget kraftig siden 1980 og frem til i dag. Dårlig helse og derav sviktende arbeidsevne kan neppe alene forklare denne økningen ettersom helsetilstanden i befolkningen har forbedret seg i de siste 20 – 30 årene (NOU 2007: 4: 97). Dette gjelder både for egenrapportert helse og for mer objektiv registrerte helsekriterier som levealder, antall selvmord med mer. Dermed må en lete etter andre årsaker når en skal forklare den sterke økningen i sosialhjelpsmottakere. En av disse kan være den sterke økningen i samlivsbrudd og endring i familiestrukturen for øvrig. Antall husholdninger med enslige og enslige forsørgere har økt i den senere tid. Disse gruppene vil i større grad risikere å få økonomiske problemer enn personer som lever i husholdninger med to inntekter. Utgiftene til bolig har også steget langt mer enn den generelle prisstigningen, enten en leier eller eier sin egen bolig. Dette kan isolert sett gi flere sosialhjelpsmottakere, blant annet fordi retten til bostøtte er avhengig av finansieringskilde og inntekt under et visst nivå. Økt innvandring, rusmiddelmisbruk og økning i mer diffuse sosiale problemer har også ført til økning i sosialhjelpsutbetalingene. Sist, men ikke minst, har antall unge sosialhjelpsmottakere økt sterkt siden begynnelsen av 1990-tallet.

Det sentrale spørsmålet i denne oppgaven er hvorvidt mottak av sosialhjelp i seg selv øker sannsynligheten for tidligpensjonering, eller om det er de samme årsaker som både øker sannsynligheten for å motta sosialhjelp og å bli pensjonert før ordinær pensjonsalder via UFP. Felles årsaker for sosialhjelp og pensjonering kan blant annet være sviktende helse, lav utdanning, arbeidsledighet og samlivsbrudd. Disse årsakene vil dermed være bakenforliggende variabler. Det er likevel grunn til å anta at mottak av sosialhjelp vil være en egen årsak til tidligpensjonering som kommer i tillegg til de øvrige nevnte fordi sosialhjelpsmottak over tid virker pasifiserende og reduserer mottakerens arbeidsevne. I følge sosial læringsteori vil velferdssystemet skape sine egne ”klienter”, samtidig som klienttilgangen er en forutsetning for opprettholdelse av systemet. Et tilbud skaper sin egen etterspørsel.

Sammenhengen mellom mottak av sosialhjelp og uførepensjonering er blant annet dokumentert av Fevang og Røed (2006). Andelen av nye uføre over 28 år som har vært på sosialhjelp før uførepensjonering i 2002 er på rundt 10 %. For personer over 50 år er imidlertid andelen langt lavere; rundt 5 % (Fevang og Røed 2006: 38). For begge gruppene er andelen likevel høyere

enn andelen sosialhjelpsmottakere i befolkningen som sådan, som i de senere år har lagt på rundt 3 % (St.meld. nr. 9: 2006 – 2007: 40).

På grunnlag av det oven forstående er det grunn til å forvente at risikoen til å havne som uførepensjonist er større for mottakere av sosialhjelp enn andre. Jeg venter imidlertid ikke å finne en slik sammenheng mellom sosialhjelp og AFP. Tilgangen til AFP er forbeholdt grupper med fast og langvarig tilknytning til arbeidsmarkedet og dette gjelder i liten grad for mange mottakere av sosialhjelp.

Mottak av dagpenger

Det finnes rikelig med forskning som viser sammenhengen mellom behov for nedbemanning og tidligpensjonering. Behovet for nedbemanning kan skyldes strukturelle endringer i markedet og eller endringer i teknologi. Når nedbemanningen skjer innenfor alle deler av næringslivet vil dette som regel være bedriftenes tilpasning til en generell nedgangskonjunktur. Under slike omstendigheter er det vanlig at myndigheter, næringsliv og fagorganisasjoner samarbeider om å løse problemene. Guillemard og Rein (1993) viser til at en rekke land, deriblant Frankrike, senket den allmenne pensjonsalderen under lavkonjunkturen på 1980-tallet. I dag, som inntil nylig var preget av mangel på arbeidskraft, prøver myndighetene i de samme landene å heve alderen som gir tilgang til offentlig alderspensjon. I artikkelen refereres det også til en britisk undersøkelse som viser at det er en sterk korrelasjon mellom endring i ledighet og eldre arbeidstakeres yrkesdeltakelse. Nærmere bestemt vil 1 % økt ledighet resultere i 9 % nedgang i yrkesdeltakelsen til menn mellom 60-64 år (Guillemard og Rein 1993: 489). Det er rimelig å anta at nedbemanningen er direkte og indirekte årsak til den observerte reduksjonen i yrkesdeltakelsen. Ved overgang fra jobb til tidligpensjon oppnår myndigheten å pynte på ledighetstallene.

Halvorsen (1991) peker på at der er en overvekt av tidligpensjonsordninger i bedrifter med negativt driftsresultat og med reduksjon i antall ansatte i de siste årene (Halvorsen 1991: 179). Samme forhold finner Midtsundstad; ”arbeidstakere som jobber på bedrifter hvor bemanningen er redusert fra 1996 - 2000 går av litt tidligere enn de som jobber på bedrifter med stabil eller økende bemanning” (Midtsundstad 2002: 97). Undersøkelsen hennes viser for øvrig at tidligpensjonering blir en del av bedriftskulturen. Den får dermed et større omfang enn hva som er ønskelig ut fra økonomiske vurderinger. Fevang og Røed (2006) anslår at nedbemanninger foretatt i perioden 1993 - 2000 forårsaket om lag 5 % av nyrekrutteringen til uføretrygd i

perioden 1993 - 2003. Personer som i 1992 jobbet i bedrifter som kom til å bli nedlagt i løpet av de neste åtte årene, hadde 16,3 % høyere sannsynlighet for å bli uføretrygdet enn personer som jobbet i bedrifter som ikke var i en prosess med nedbemanning (Fevang og Røed 2006: 4).

Empirien ovenfor gir god støtte til utstøtingsmodellen. En skulle da forvente at mottaker av dagpenger er potensielle tidligpensjonister, og da særlig dersom de blir arbeidsledig eller permitert i godt voksen alder. Tilbud om førtidspensjonering kan i så fall fremstå som et godt alternativ til en mer usikker fremtid som eldre arbeidsledig. Et godt eksempel her er Statoil-Hydro som førtidspensjonerer alle over 58 år med en meget høy pensjonsytelse. Under slike forhold vil en kunne hevde at individet velger pensjon og fritid fremfor fortsatt yrkesdeltakelse. Foruten høy kompensasjonsgrad kan det være visse "jump" faktorer som trekker arbeidstakeren ut av arbeidslivet, for eksempel rikelig tilgang til fritidsgoder etc. I denne sammenheng innføres begrepet "Third age exit" (Ferrie, Higgs, Hyde, Mein og Nazroo 2003). Dette er en idealtipe (av en gruppe beslutningstakere) som går av med tidligpensjon fordi de ønsker å bruke sin tid på andre aktiviteter enn arbeid. Undersøkelsen bygger på intervju av britiske arbeidstakere som var tilsatt i offentlig virksomhet i en periode med nedbemanning .

En nærliggende konklusjon er at mottak av dagpenger er en del av en prosess som ender opp med tidligpensjonering. Men dette gjelder langt fra alle arbeidstakere som opplever at jobben deres blir overflødiggjort av ulike grunner. Noen, og da særlig yrkesdeltakere som har hatt gode arbeidsbetingelser, går direkte fra jobb til tidligpensjon. Dette gjelder blant annet arbeidstakere med rett til AFP eller rett til andre mer private ordninger innenfor bedriften og/eller yrket. Personer som har blitt uførepensjonert, har i større grad vært innom hele prosessen med dagpenger, rehabilitering og lignende før de innvilges uførepensjon. All empiri viser for øvrig at arbeidsledighet i seg selv bidrar til tidligpensjonering (Midtsundstad 2006: 40). En undersøkelse av Westin (1990) viser at nedleggelse av en sardinfabrikk på Askøy medførte at svært mange ble uførepensjonerte etter en tid med dagpenger. Det spesielle ved denne undersøkelsen var at en tilsvarende sardinfabrikk på Askøy fortsatte produksjonen. Denne ble dermed en slags kontrollgruppe i et naturlig eksperiment (NOU 2007:4:102). Arbeidsledighet viser seg å være en risikofaktor for helsen. Veien til uførepensjon eller annen tidligpensjon blir dermed kort.

2.5 Oppsummering

I dette kapitlet har jeg presentert tre ulike teorier som alle bidrar til å forklare pensjoneringsatferden blant arbeidstakere. Disse er henholdsvis attraksjonsmodellen, utstøtingsmodellen og livsløpsmodellen. Alle modellene, men da spesielt livsløpsmodellen, ser på pensjonering som slutten på en prosess som har pågått i mange år forut for avgangen fra yrkeslivet. Pensjoneringsavgjørelsen er ofte preget av ulike hendelser tidligere i livsløpet. Attraksjonsmodellen er en variant av rasjonell valgteori. Individet velger mer eller mindre fritt å pensjonere seg når dette alt i alt gir den mest optimale løsning. I utstøtingsmodellen er det snarere tvang enn frihet som står i fokus. Ulike forhold ved individet og ikke minst ved arbeidsmarkedet bidrar til at arbeidstakerne blir tvunget ut av arbeidslivet og over i pensjonistenes rekke. Jeg har valgt å se på de ulike teoriene som komplementære og utfyllende forklaringer på empirien.

I kapitlets andre del gjorde jeg greie for en rekke forhold som bidrar til å forklare noen årsaker til tidligpensjonering, eksempelvis alder, kjønn, sivilstand, utdanning osv. I kapitlene 4, 5 og 6 vil jeg bruke de samme variablene når jeg foretar en analyse av mine data. De vil da bli presentert i samme rekkefølge som i dette kapitlet, riktignok inndelt i tre ulike blokker/regresjonsmodeller i kapitlene 5 og 6. Det er imidlertid i i første omgang nødvendig med en nærmere presentasjon av datasettet, metoden og variablene som jeg bruker i oppgaven. Dette gjøres i neste kapittel.

KAPITTEL 3

DATA, VARIABLER, ANALYSEMODELL OG METODE

3.1 Data

I min oppgave har jeg utelukkende brukt foreliggende data fra FD-trygd som er tilrettelagt for mitt formål av professor Hans-Tore Hansen.⁷ I oppgaven vil jeg bruke et representativt utvalg på 10 % av databasen til FD-trygd. Dette er organisert som årlige paneldata og det er dermed mulig å følge enkeltindivider over tid.

FD-trygd bygger på opplysninger i administrative registre og statistikkregistre fra og med 1992. Opplysningene i databasen består av registreringer av hendelser i den enkelte persons livsløp som settes sammen til individuelle forløpshistorier. Opplysningene dreier seg blant annet om arbeidssøkere/sysselsetting, økonomisk sosialhjelp, trygdedata, utdanningsdata, demografidata foruten data vedrørende inntekt og formue. De mest sentrale tilstandsendringene i min oppgave er overganger mellom arbeid og pensjon.

Utvalget består av til sammen 46159 personer som fordeler seg over en periode på 11 år. Individene som er med i utvalget er i alderen 50 til 66 år. Utvalget inneholder data fra perioden 1992 til og med 2003. Personer som kommer med i 1992 kan således bli fulgt i 11 år, forutsatt at de da ikke går ut av utvalget på grunn av at de passerer 67 år. Personer som kommer inn på et senere tidspunkt, vil få tilsvarende reduksjon i perioden for registreringer.

Tidsperspektivet i denne oppgaven er ivaretatt ved å konstruere en avhengig variabel som tar utgangspunkt i hvor lenge individene har vært med i registreringen, uavhengig av alder og årstall ved førstegangsregistrering. Slik datasettet er organisert vil størrelsen på utvalget bli redusert ettersom oppfølgingstiden øker. En lang oppfølgingstid vil redusere utvalget mye fordi mange årskull vil passere utvalgets øvre aldersgrense på 66 år, noe en unngår ved å korte ned oppfølgingstiden. Isolert sett skulle dette tilsi at jeg foretar analysen etter en relativ kort oppfølgingstid. Ulempen med dette er at registrerte hendelser øker med oppfølgingstiden og en kort oppfølgingstid gir dermed få registrerte overganger til AFP og UFP. Oppfølgingstiden må

---

⁷ De data som er benyttet i denne masteroppgaven er hentet fra Statistisk sentralbyrås database FD-trygd. Norsk samfunnsvitenskapelige datatjeneste har tilrettelagt datauttaket for analyseformål. Professor Hansen ved Sosiologisk institutt UIB har deretter organisert dataene og laget datasettet som jeg har brukt i denne masteroppgaven. "Ingen av de ovennevnte institusjoner er ansvarlig for de analyser eller tolkninger som er gjort her" (Norsk samfunnsvitenskapelige datatjeneste AS, september 2001).

da veies opp mot mengden av utfall. Ut fra en slik avveining har jeg valgt 5 års oppfølgingstid som utgangspunkt for mine analyser. Utvalget består da av 21096 enheter og mengden av overganger er stor nok til å gi et grunnlag for å studere sammenhenger.

Å studere utvikling over tid har alltid vært en metodisk utfordring innenfor sosiologien. Problemet har vært angrepet ved at deltagerne i en tverrsnittsundersøkelse blir bedt om å huske tilbake i tid, alternativt svare på hypotetiske spørsmål om fremtidige handlinger. Denne metoden er svært usikker av flere grunner. Handlinger som er foretatt i fortiden kan være glemt eller huskes dårlig. I den grad de innebærer vurderinger, vil individet kunne endre forklaringer på hva en gjorde og årsaker til dette ut fra ønske om å bevare et rimelig bra selvbilde.

En annen strategi kan være å følge en bestemt utvalgt gruppe over tid, gjerne over en lengre periode. Slik forskning tar bokstavelig talt tid og frafallet er ofte stort i løpet av forskningsperioden, noe som vil kunne underminere undersøkelsens representativitet og dermed muligheten for å kunne generalisere fra utvalget til populasjonen.

Ved å ta i bruk data fra FD-trygd unngår en problemene knyttet til retrospeksjon og problemer som oppstår på grunn av stort frafall. Gjennom tilretteleggingen som er gjort er det i prinsippet mulig å følge hvert eneste årskull fra 50 år innenfor den maksimale tidsrammen på 11 år. En 60 åring kan for eksempel maksimalt ha en oppfølgingsperiode på 7 år. Etter dette vil personen bli for gammel til å være med i utvalget.

Aldersintervallet 50 – 66 år er valgt ut fra observert pensjoneringsalder i det norske samfunnet. Gjennomsnittlig pensjoneringstid innenfor mange yrker ligger langt under den formelle overgangen til alderspensjon på 67 år, gjerne rundt 60 år eller lavere. I tillegg har store deler av yrkesbefolkningen fått tariffestet tilgang til AFP. Ved innføring av AFP 1. januar 1989 var den nedre grensen satt til 66 år, senere ble den endret til 65 år den 1. oktober 1994, deretter til 64 år den 1. oktober 1997, før dagens nedre grense på 62 år ble innført den 1. mars 1998. Alle endringene har dermed skjedd innenfor tidsperioden for min undersøkelse.

Jeg vil avslutningsvis kort nevne noen fordeler og ulemper ved å nytte seg av FD-trygd når en skal prøve å forklare pensjoneringsatferden i befolkningen. Den generelle diskusjonen om en kvalitativ kontra en kvantitativ tilnærming vil jeg la ligge i denne sammenheng. Det er likevel på sin plass å nevne at jeg i siste kapittel skisserer et forskningsopplegg hvor begge metodiske tilnærminger inngår. Etter min mening utfyller kvalitativ og kvantitativ metode hverandre og

det er en avsporing å behandle dem som gjensidig utelukkende tilnæringsmåter. I denne oppgaven hvor jeg bruker FD-trygd vil jeg ikke ha tilgang til data om individenes subjektive opplevelser og holdninger til arbeid, pensjonering, helsetilstand osv. Dette innebærer at jeg i stor grad må forholde meg til objektivt registrerte hendelser. Dermed må en nødvendigvis være forsiktig å gi disse en subjektiv fortolkning. Når jeg likevel har valgt å nytte meg av FD-trygd, kan dette begrunnes ut fra noen avgjørende fordeler ved datasettet.

For det første slipper en å forholde seg til en lav svarprosent (frafallsproblemet), siden dataene gjelder hele populasjonen. For det andre og som nevnt ovenfor, inneholder dataene registreringer over tid. Å ha tilgang til data som fastsetter overganger fra jobb til pensjonering for grupper innen et visst tidsforløp, er av avgjørende betydning for å kunne belyse min problemstilling. For det tredje gir datasettet et utall av muligheter og innfallsvinkler. I prinsippet kan en for eksempel lage separate analyser for hvert tidsforløp og/eller for ulike kategorier. For mitt vedkommende har jeg vært nødt til å begrense meg til å analysere dataene ut fra ett bestemt tidsforløp på fem år.⁸ I analysekapitlene har jeg dessuten foretatt separate analyser av kvinner og menn. Dermed bruker jeg bare en liten del av de muligheter som foreligger. En mer omfattende analyse kunne vært ønskelig, men vil sprengte rammene for denne oppgaven. En fjerde begrunnelse er av mer praktisk art. Datasettet er gjort tilgjengelig og tilrettelagt med tanke på min problemstilling. Dermed er jeg spart for mye teknisk vanskelig og til dels omstendelig arbeid.

3.2 En kort presentasjon av variablene som inngår i analysen

3.2.1 Avhengig variabler

I utgangspunktet inneholder datasettet slik som dette er tilrettelagt en avhengig variabel med 3 ulike utfall (verdier). Denne variabelen benevnes som statusvariabel og viser oss tilstanden, dvs. hvilke verdi personene har påfølgende år. Verdiene er henholdsvis 1 for avtalefestet pensjon (AFP), 2 for uførepensjon (UFP) og 0 for annet. Den siste verdien annet er en slags restkategori. En stor andel av personer med verdien null vil være i inntektsgivende arbeid og risikogruppen utgjøres dermed av personer i jobb innenfor aldersintervallet 50 – 66 år.

---

⁸ I vedlegg 2 er der gjennomført en analyse av hhv. UFP og AFP ved tidspunkt t10. Resultatene er i all hovedsak de samme som ved t5.

Statusvariabelen er deretter blitt splittet opp i 11 forskjellige avhengige variable alt etter hvor lang tid det har gått siden personene ble observert første gang. Disse benevnes hhv. status 1, status 2, status 3, status 4, status 5, status 6, status 7, status 8, status 9, status 10, status 11 og er definert slik at de viser tilstanden ett, to, tre osv. opp til elleve år etter registrering for første gang. Dersom året er 1993 vil for eksempel status 1 vise tilstanden i 1994. Er året 1994, vil status 1 vise tilstanden i 1995 etc.

Ut fra min problemstilling har jeg funnet det formålstjenlig å splitte opp de 11 statusvariablene ytterligere ved å lage et sett variabler for UFP og et annet for AFP. En slik oppsplitting har sitt utgangspunkt i at tilgangen til de to pensjoneringsordningene er svært forskjellig. Alle mellom 18 – 67 år har tilgang til UFP ut fra visse helsekriterier som er ment å måle arbeidsevnen, eventuelt restarbeidsevnen. Dermed gjelder ordningen selvsagt også for alle personer mellom 50 og 66 år som inngår i mitt utvalg. AFP begrenser seg imidlertid til personer i aldersgruppene 62 - 66 år, forutsatt at de har en tariffavtale hvor ordningen inngår. Denne forskjellen i tilgangene gjør at jeg finner det formålstjenlig å foreta 2 separate analyser, hhv. en for uførepensjonering og en for avtalefestet pensjon. Dermed ender jeg opp med 22 forskjellige avhengige variable, hhv UFP1, UFP2.....UFP11, og AFP1, AFP2, AFP3.....AFP11. I min analyse vil jeg begrense meg til noen få av disse. Utfordringen blir dermed å velge de variable som ivaretar tidsaspektet uten at antall enheter i utvalget blir for lavt.

3.2.2 Uavhengige variable

De uavhengige variablene som er tatt med er utvalgt på bakgrunn av den teori og empiri som er presenter i kapittel 2. De får derved bare en kort omtale her, hovedsakelig om hvordan de måles (operasjonaliseres) og om hvilke verdier variablene har med tilhørende koding. Presentasjonen av variablene i dette og i de følgende kapitler gis i samme rekkefølge som i det foregående kapitlet. Gjennom en slik standardisering av rekkefølgen håper jeg å oppnå at det blir lettere å finne frem i oppgavens ulike kapitler.

Alder

Denne variabelen var opprinnelig metrisk med verdier fra 50 til 66 år. Når alder brukes i den deskriptive analysen (kap. 4) har jeg omkodet variabelen til 6 ulike aldersgrupper. Gjennom denne omkodingen vil effekten av alder på de avhengige variablene komme bedre frem. Alder gis dermed følgende verdier:

1 = 50, 51 og 52 år.	4 = 59, 60 og 61 år
2 = 53, 54 og 55 år	5 = 62, 63 og 64 år
3 = 56, 57 og 58 år	6 = 65 og 66 år

I kapittel 5, som omhandler UFP, er alder kodet som en kontinuerlig variabel. I kapittel 6 er AFP avhengig variabel. Jeg har da begrenset utvalget til personer mellom 62 og 67 år, dvs. til de alderstrinn hvor avgang med AFP er mulig. I dette kapittelet har jeg dessuten valgt å dummykode alder for om mulig å undersøke om noen avgangsaldrer er mer foretrukne enn andre.

Kjønn

Denne variabelen er kategorisk og dikotom med verdiene: Mann = 1. kvinne = 0.

Sivilstand

Denne variabelen er kategorisk med opprinnelig 5 kategorier; 1 = ugift, 2 = gift, 3 = enke/enkemann, 4 = skilt og 5 = separert. Jeg har slått sammen verdi 4 og 5 til en kategori skilte/separerte. Deretter har jeg dummykodet variabelen og satt kategorien ugift som referansekategori. En slik omkoding er gjort ut fra rent praktiske vurderinger. Det blir enklere å forstå hvordan sivilstand påvirker de avhengige variablene. Tallene er imidlertid noe usikre fordi samboerskap ikke er med i FD-trygd. Dermed kan en få for store tall for kategorien ugifte og enke/enkemann.

Antall barn under 18 år i husholdningen

Variabelen er metrisk med verdier fra 0 til 8 barn. Jeg har omkodet den til en dikotom variabel hvor det skilles mellom de som har barn, verdi 1, og de som ikke har, verdi 0. Det kan i mange sammenhenger være interessant å vite antall barn samt deres alder. I mitt tilfelle anser jeg dette som mindre relevant. Det dreier seg snarere om en har forsørgingsbyrde eller ikke, noe som kan tenkes å ha innvirkning på valget mellom pensjonering eller fortsatt yrkesdeltakelse. I mitt utvalg, hvor personene er mellom 50 – 66 år, vil relativt få leve sammen med egne barn. De vil i så fall sjelden ha mer enn ett barn. Variabelen skiller for øvrig ikke mellom egne barn og andres barn.

Utdanning

Denne variabelen er metrisk og måler utdanning i antall år. Den sier ingenting om hvilken type utdanning det dreier seg om. Jeg har omkodet utdanning i 3 hovedkategorier, hhv 1 = ingen utdanning utover grunnskole. De eldste i mitt utvalg vil da kun ha "folkeskolen" (7 år), mens de fleste mellom 50 og 58 år vil ha 9-årig ungdomsskole. Kategori 2 er definert som middels høy utdanning tilsvarende fullført videregående skole. Den høyeste utdanningen er kategori 3. Denne er en restkategori for personer som har utdanning utover videregående skole. De fleste av disse har utdanning fra høyskole eller universitet. Denne inndeling tilsvarende den kategorisering som vanligvis brukes i publikasjonene til blant annet Statistisk sentralbyrå. Etter omkodingen har jeg dummykodet utdanning med kategori 1 som referansekategori.

Lønnsinntekt

Foruten lønn inneholder datasettet en rekke inntektsvariable, blant annet alminnelig inntekt, samlet inntekt og yrkesinntekt. Alminnelig inntekt er et skatteteknisk begrep og for så vidt irrelevant for min problemstilling. Samlet inntekt inneholder kapitalinntekter og ulike overføringer foruten inntekt ved eget arbeid. Både kapitalinntekter og noen av overføringene vil kunne virke inn på pensjoneringsatferden. Mottakerne av disse inntektene vil blant annet være økonomisk friere til å velge overgang fra jobb til pensjonist. Blant økonomiske forhold er det likevel rimelig å anta at lønn er den variabel som påvirker pensjoneringsbeslutningen mest, og da gjerne indirekte ved at en ser på pensjonens andel av lønnen.⁹ I tillegg vil en ved å bruke lønn som operasjonalisering av inntekt, kunne nå de aller fleste med inntektsgivende arbeid. Herunder kommer også det forhold at det kun er lønsmottakere som gis tilgang til AFP.

Med lønn menes her nominell lønn, dvs. lønn i kroner og øre, uten at den er justert for prisnivået. I den perioden det her er snakk om, bevilget Stortinget en økning i pensjonene som noenlunde tilsvarte lønnsøkningen i offentlig sektor. Det er dermed ikke nødvendig å regne ut realverdiene til pensjoner og lønninger, fordi det er det relative forholdet mellom pensjon og lønn som er relevant i denne sammenheng.

---

⁹Jeg viser for øvrig til kapittel 2 der forholdet mellom lønn og kompensasjonsgrad er behandlet.

Lønn er en metrisk variabel. I datasettet for denne oppgaven er minimumsverdien verdien 0 og maksimumsverdien godt over 3,5 millioner. Det er imidlertid få personer med svært høy lønn. 95 % av utvalget har lønn under 487 000.

Jeg har omkodet lønn i kvartiler. Lønnsgruppe 1 er de 25 % med lavest lønn, dvs. en nominell lønn fra 0 – 97 000 kr. Lønnsgruppe 2 er de neste 25 % med en lønn fra 97001 – 219 257 kr. Medianen er med andre ord litt over 219 000. Dernest følger lønnsgruppe 3 med lønn fra 219 259 – 297 804. De 25 % med høyest lønn utgjøres av lønnsgruppe 4. Disse lønningene går fra 297 808 til over 3,5 millioner. Fordelingen innenfor denne gruppen er imidlertid svært venstreskjev, dvs. at de aller fleste har lønn rundt 300 000. Jeg har deretter dummykodet lønn med laveste lønnsgruppe som referansegruppe. Dummyvariablene for lønn bruker jeg i analysekapitlene 5 og 6, hhv. overganger til UFP og AFP.¹⁰

Mottatt sykepenger.

Denne variabelen er kodet med verdiene 0 og 1. Mottakere av sykepenger gis verdien 1. Sykepenger kan maksimalt gis i et år. Deretter overføres den sykemeldte til andre stønadsordninger som for eksempel rehabilitering før en eventuelt ender opp som uførepensjonert.

Mottatt sosialhjelp

Dette er en behovsprøvd ytelse og kan bestå både av tjenester og økonomisk støtte. I mitt datasett dreier variabelen seg om økonomisk støtte. Den er videre ment å være kortvarig for å

---

¹⁰Ved analyse av overgangen til AFP kunne jeg tatt bort de laveste lønnsinntektene som ikke er store nok til at en har tilgang til AFP. En slik utvelgelse har jeg gjort for variabelen alder, der alle mellom 50- 61 år ikke er med i analysen fordi de er utestengt fra AFP. På samme vis kunne jeg ekskludert alle lønnsinntekter som var mindre enn 1G. Jeg velger imidlertid ikke en slik prosedyre av tre ulike årsaker. For det første er dette unødig kompliserende. Grunnbeløpet G i folketrygden er ingen konstant størrelse og vil derfor være avhengig av hvilket år en analyserer. I 1992 var G = kr. 32167 mens den ti år senere var steget til kr. 53233. For det andre vil en kunne gjøre analoge utvelgingsprosedyrer for en rekke andre forhold som definerer tilgangen til AFP foruten alder og lønn. Disse kan deles i tre grupper, hhv. vilkår vedrørende bedriften og tariffavtalen, vilkår knyttet til ansettelsesforholdene og individuelle vilkår (Engelstad 2007: 150 – 152). Avgrensingene må nødvendigvis kreve skjønn og være begrunnet ut fra analysens formål. Dette bringer inn den tredje begrunnelsen. I stedet for å identifisere risikogruppen som på et "fritt" grunnlag kan velge overgang til AFP, har jeg valgt å la vilkårene for AFP inngå i en del av forklaringene på hvorfor noen grupper tar ut AFP mens andre ikke gjør det. En slik strategi er formålstjenlig ut fra problemstillingene i min masteroppgave fordi den bidrar til å avdekke ordningens diskriminerende sosiale profil. Kvinner, lavtlønnede, arbeidstakere med mindre enn 10 år i arbeid etter fylte 50 år er alle grupper som utelukkes fra AFP. En person vil som oftest tilhøre flere av disse gruppene fordi "ressursene" som oftest er systematisk skjevfordelt i samfunnet. Herav følger konklusjonen min at det er de minst ressurssterke som utelukkes fra overgangen til AFP.

avhjelpe en akutt vanskelig situasjon inntil personen blir overført til mer universelle og permanente stønadsordninger, eller forsørger seg selv gjennom eget arbeid. Etter som virkeligheten er en annen, ved at mange er faste brukere av sosialstønad over lengre tid, er ordningen under omlegging. Sosialstønaden er kommunal mens pensjonene betales av staten. Kommunene har dermed et insentiv til å få personer over på pensjonsordninger og andre støttetiltak som finansieres av staten.

Mottak av sosialhjelp er kodet med verdien 0 for personer som ikke har mottatt sosialhjelp. Mottakere av sosialhjelp gis da verdien 1.

Mottatt dagpenger

Ved arbeidsledighet og permitteringer har ansatte rett til dagpenger. Disse utgjør 0,2 % av tidligere årsinntekt $\times$ 6 (antall virkedager i uken). Dette vil tilsvare rundt 60 % av tidligere lønn.

Variabelen dagpenger er kategorisk og dikotom i mitt datasett. Verdien settes til 1 når personen har mottatt dagpenger og til 0 for alle andre. En slik koding gjør analysen enklere enn om dagpenger var inndelt i flere kategorier etter stønadens varighet. Med denne kodingen mister jeg imidlertid muligheten til å studere forskjeller mellom korttidsledige og langtidsledige. Det er grunn til å tro at det først og fremst er eldre langtidsledige som blir tidligpensjonert, blant annet fordi disse vil komme bedre ut rent økonomisk ved å bli overført til UFP, eventuelt AFP.

I min sammenheng velger jeg å se på mottakere av sykepenger, dagpenger og sosialhjelp som uttrykk for en marginalisering i forhold til arbeidsmarkedet og samfunnet for øvrig. På et generelt grunnlag vil den dikotome kodingen være en god operasjonalisering for dette, der marginalisering kodes med verdien 1 og de øvrige gis verdien 0.

3.3 Analysemodell og metode

3.3.1 Metode og presentasjon av regresjonslikningen

Valg av metode gis seg selv når de avhengige variablene er dikotome. Ved logistisk bivariat regresjon kan en anslå sannsynligheten for at en person har den egenskapen det er snakk om eller ikke. Gitt at sannsynligheten for å ha mottatt dagpenger er 0,1. Da vil sannsynligheten for å ikke ha mottatt dagpenger være $1 - 0,1 = 0,9$. I store utvalg vil sannsynligheten tilsvare

andelen når en foretar mange uttrekkinger. Det samme kan gjelde mindre utvalg med tilbakelegging. En andel er det antall som har en egenskap sett i forhold til det totale antallet i populasjonen. Den varierer mellom 0 og 1, alternativt mellom 0 % og 100 %.

Logistisk regresjon egner seg godt i de tilfeller hvor der er en ikke-lineær sammenheng mellom de uavhengige variablene og den avhengige variabelen. Ved å bruke dikotome avhengige variable vil forutsetningen om linearitet være brutt. I slike tilfeller vil sammenhengen mellom den avhengige og de uavhengige variablene avvike fra en rett linje. Ved hjelp av logistisk omkodning kan en ikke-lineær sammenheng bli lineær (Skog 2003: 356 -357, Field 2005: 220). Etter omkodningen kan sammenhengen mellom den avhengige variabelen og de uavhengige variablene beskrives ved formelen:

$$\hat{y}_i = P(y_i = 1) = \frac{e^{(a+b_1 x_{1i}+b_2 x_{2i})}}{1+e^{(a+b_1 x_{1i}+b_2 x_{2i})}}$$
$$= \frac{1}{1+e^{-(a+b_1 x_{1i}+b_2 x_{2i})}}$$

Denne formelen gir en beskrivelse av hvordan sannsynligheten for å få verdien 1 på den avhengige variabelen Y varierer med de uavhengige variablene X₁ og X₂. (I min masteroppgave har jeg fra 9 til 12 uavhengige variable alt etter om jeg studerer UFP eller AFP. Dette vil gi tilsvarende økning i antall ledd i eksponenten). Ved å endre en av de uavhengige variablene med en enhet mens hver av de andre holdes konstant, vil en få frem virkningen av den ene uavhengige variabelen på den avhengige, kontrollert for de andre variablene som inngår i modellen.

3.3.2 Noen grunnbegreper innenfor logistisk regresjon

Jeg vil i det følgende forklare noen av de mest sentrale begrep som nyttes i logistisk regresjon. Dette gjøres relativt omstendelig fordi det er disse jeg velger å bruke i analysekapittelet.

Gjennom logistisk transformasjon av sammenhengen mellom uavhengig og avhengig variabel, vil virkningen av å endre verdi på den uavhengige variabelen være den samme uansett hvilken verdi den uavhengige variabelen hadde før endringen. Dette gjelder riktignok bare dersom

endringen måles relativt i forhold til utgangsnivået i stedet for absolutt, og at en måler endringen med utgangspunkt i odds i stedet for andeler (Skog 2004: 365). Med odds menes andelen med en egenskap i forhold til andelen som ikke har egenskapen. Med utgangspunkt i odds kan vi utlede oddsraten. Den er definert som forholdet mellom oddsene, når en går fra en gruppe til den neste (Skog 2004: 366), dvs. at $OR = \text{odds}(x + 1) / \text{odds}(x)$. Det er med andre ord oddsraten som er tilnærmelsesvis konstant uavhengig av hvilket nivå den uavhengige variabelen befinner seg på.

Dersom oddsraten er 1 når en går fra en verdi på en variabel til den neste, vil sannsynligheten for å ha en egenskap, være den samme. En $OR > 1$ vil tilsa at sannsynligheten for hendelsen øker, mens en $OR < 1$ vil gi en redusert sannsynlighet for at hendelsen inntreffer. I kapittel 2 viser tidligere empiri at kvinner har høyere sannsynlighet for uførepensjonering enn menn. Andelen med UFP relativt til andelen uten UFP (oddsen) er dermed større for kvinner enn menn. Ved å gå fra kvinner (0) til menn (1) vil dermed oddsene synke. Oddsraten vil dermed bli mindre enn 1. Ved å ta utgangspunkt i mottak av sykepenger vil det motsatte antakeligvis være tilfelle, dvs. at andelen UFP øker når en går fra gruppen som ikke har mottatt sykepenger (0) til mottakere av sykepenger (1). Dette vil på tilsvarende vis gi en $OR > 1$.

Med utgangspunkt i regresjonslikningen for den logistiske modellen er det mulig å vise at antilogaritmen til regresjonsparameteren b er lik oddsraten. Det vil kort og godt si at $OR = \exp(b)$ (Skog 2004: 366). Statistikkprogrammet som jeg bruker (SPSS), angir både b og $\exp(b)$. I min analyse vil jeg i all hovedsak ta utgangspunkt i $\exp(b)$ og da forstått som oddsraten slik den er forklart ovenfor.

3.3.3 Avsluttende merknader om signifikansnivå, kodingen og språkbruken

Selv etter logistisk omkoding vil vi ikke ha noen garanti at den logistiske modellen gir en god beskrivelse av virkeligheten. Der finnes imidlertid ulike tester for hvor god modellen er til å beskrive det saksforhold og de sammenhenger vi er interessert i å undersøke. En slik test er Wald-testen (Field 2005: 224). Wald er en konstruert testobservator og den er definert som:

$$Wald = (b/SE_b)^2$$

Wald - observatoren er med andre ord lik kvadratet av forholdet mellom regresjonsparameteren b og dens standardavvik. Store verdier på Wald – observatoren fås dersom den uavhengige

variabelen har en sterk virkning på pensjoneringstilbøyeligheten (stor b verdi) kombinert med liten spredning av verdiene på den aktuelle parameteren (lite standardavvik). Gjennom SPSS får en utregnet verdien på Wald og samtidig får en angitt hvor sannsynlig det er å få en slik verdi gitt at der ikke er noen sammenheng mellom den uavhengige variabelen og pensjoneringstilbøyeligheten ($b = 0$). Som oftest velger en å bruke et signifikansnivå på fem prosent. Dersom sannsynligheten til å få den Wald-verdien en har fått er lavere enn dette, forkastes hypotesen om at der ikke er noen sammenheng mellom den uavhengige variabelen og pensjoneringstilbøyeligheten.¹¹ Eller - positivt formulert - der finnes en sammenheng og denne vil bli gjenstand for drøfting i analysekapitlene. En annen test er log-likelihood – testen. Denne vil bli nærmere forklart i analysekapitlene.

I analysekapitlene har jeg valgt 3 ulike signifikansnivå, henholdsvis en prosent, fem prosent og ti prosent. Disse ulike nivåene gir ulike grenser for hvor store avvik verdiene på en testobservator må være, for å kunne forkaste en hypotese om at der ikke er noen sammenheng mellom årsaks og virkningsvariabelen. I forskningslitteraturen er det vanlig å bruke signifikansnivå på en prosent og/eller fem prosent. Ved å bruke et høyere signifikansnivå, eksempelvis på ti prosent, risikerer jeg å forkaste en rett antakelse om ingen sammenheng mellom den uavhengige og den avhengige variabelen. Jeg begår da feil type I. Jeg vil dermed kunne slutte at der finnes en sammenheng mellom årsaks og virkningsvariabelen på et feilaktig grunnlag. Ved å sette et lavt signifikansnivå, vil en komme til å beholde en feil nullhypotese om ingen sammenheng mellom variablene. Dermed får en ikke avdekket en årsakssammenheng som finnes og begår da feil type II (Skog 2005: 175).

For å kvalitetssikre resultatene har jeg gjennomført regresjonsberegninger med utgangspunkt i andre kodinger enn de som til slutt er brukt i oppgaven. Det er for eksempel ikke likegyldig hvor en setter grensen mellom ”lav lønn” og ”under middels lønn” eller hvordan en deler inn alder i ulike kategorier. Ved alternativ koding har jeg imidlertid ikke fått betydelige avvik fra de resultater som blir presentert i oppgaven.

---

¹¹Wald-testen er analog med t-testen i lineær regresjon. Den aktuelle Wald-verdien gis i tabellene for resultatene av logistisk regresjon i SPSS. Wald – statistikken er kji-kvadrat-fordelt og en kan da teste om verdien på de enkelte regresjonsparameterne (b) er signifikante eller ikke. I min masteroppgave har jeg valgt å utelate Wald-verdiene og i stedet angi om resultatene er signifikante for tre ulike valgte signifikansnivå.

Til slutt finner jeg det på sin plass å gi noen korte merknader vedrørende språkbruken i de videre kapitlene. Jeg vil, for det første, konsekvent skille mellom andeler og odds, selv om det riktignok er slik at små andeler gir noenlunde like verdier på oddsene. På den annen side vil jeg bruke andeler som uttrykk for sannsynlighet til å havne i en av flere kategorier. I min oppgave, der utvalget er svært stort, vil dette kunne forsvares. Sannsynligheten til å trekke ut en enhet med en bestemt verdi på en variabel, vil i slike tilfeller være bestemt ut fra hvilke andel denne verdien på variabelen har i populasjonen. I litteraturen finnes også begrepet pensjoneringstilbøyelighet. I den grad jeg selv bruker dette i min oppgave, skal det forstås synonymt med sannsynlighet for fremtidig pensjonering.

Kapittel 4

DESKRIPTIV STATISTIKK

4.1 Innledning

I dette kapittelet vil jeg studere overganger fra arbeid til de to mest brukte tidligpensjoneringsordningene ved hjelp av deskriptiv statistikk. Disse er henholdsvis avtalefestet pensjon (AFP) og uførepensjon (UFP). I denne sammenheng er det ønskelig å få belyst i hvilket omfang slike overganger skjer og når tid de skjer. Det er også ønskelig å finne forhold ved individene og det samfunn de lever i som kan bidra til å forklare overgangene. Sist, men ikke minst, vil jeg forsøke å si noe om forholdet mellom AFP og UFP. Vil disse ordningene dekke samme behov for tidligpensjonering, eller er det slik at de fremstår som klare alternativer og rekrutterer fra ulike sosiale grupper? Jeg vil i det følgende forsøke å belyse disse problemstillingene.

4.2 Omfanget av overganger og når tid disse skjer

Datamaterialet gjør det mulig å følge opp enkeltpersoner over tid. Derigjennom får vi opplysninger om hvilke overganger som gjøres og på hvilket oppfølgingstidspunkt dette skjer. Den totale oppfølgingsperioden er på 11 år og strekker seg fra 1992 til 2002. Personer som er 50, 51 og 52 år i 1992 vil da kunne følges i en relativt lang periode på for eksempel 10 år. Eldre personer eller personer som kommer inn i utvalget på et senere tidspunkt vil få en tilsvarende avkortning i den mulige. Lengden på oppfølgingstiden bestemmer dermed hvem som fortsetter å være med i utvalget og hvem som går ut, samt hvilke endringer som registreres i oppfølgingstiden. Ved å sette en liten oppfølgingstid, vil frafallet være lite (og utvalget tilsvarende stort), men antall registrerte overganger til UFP og AFP vil være relativt få. På kort tid vil der med andre ord skje lite. Lang oppfølgingstid vil på sin side gi mulighet til å registrere flere overganger til AFP og UFP, men lang tid vil imidlertid gi relativt små utvalg. Dette kan bli et problem ved krysstabulering i de tilfeller der avhengig og uavhengig variabel har mange verdier. Med ubegrenset tid og ressurser kunne en selvsagt gjennomført analysen og deskriptiv statistikk for alle mulige tidspunkt innenfor perioden 1992 – 2002. Med de begrensninger som min oppgave er underlagt, vil problemet snarere være å velge en optimal oppfølgingsperiode, en slags "break - even", hvor oppfølgingsperiodens lengde gir tilstrekkelig mange overganger uten at utvalget blir krympet for mye. Tabellen nedenfor viser en oversikt over noen utvalgsstørrelser som funksjon av oppfølgingstiden.

Tabell 4.2.1 Ulike utvalgsstørrelser etter lengden på oppfølgingstiden.

Oppfølgingstid	t_1	t_3	t_5	t_7	t_8	t_9	t_{10}
Utvalgsstørrelse	44998	32214	21096	12096	8441	5449	3073

t_0 = førstegangsregistrering. t_1 = ett år etter t_0 . t_2 = to år etter t_0 osv.

I min oppgave har jeg brukt en generell oppfølgingstid på 5 år ut fra de kriterier som er gitt ovenfor. Kort sagt vil t_5 gi et tilstrekkelig stort utvalg, og da med et stort nok antall overganger til å kunne avdekke eventuelle særskilte forhold som gir forklaringer på disse.

Den deskriptive statistikken nedenfor vil bli presentert gjennom frekvensfordelinger og krysstabeller. Jeg har på grunnlag av empirien og teorien innen for feltet valgt ut noen få variable. Disse er blitt gjort rede for i kapitlene 2 og 3, og vil bli presentert i den samme rekkefølge i dette kapitlet.

Det ville vært ønskelig å ha med flest mulige variable som kan tenkes å virke inn på overgangene til AFP og UFP. En ville da ha mulighet til å kontrollere for flere variable. Modellens forklaringskraft styrkes og sannsynligheten for at eksterne variable påvirker resultatene direkte eller indirekte blir mindre. Dette ville følgelig gitt en mer komplett oppgave enn den foreliggende. Begrensningen av antall variable samt å holde seg til en oppfølgingstid på 5 år er gjort ut fra en vurdering av hva som er mulig å gjennomføre innenfor de rammer som en masteroppgave vanligvis setter.

4.3 En presentasjon av deskriptiv statistikk for de ulike variablene

Alder

Aldersvariabelen er særdeles viktig når en skal prøve å forklare overgangene til henholdsvis UFP og AFP. Av den grunn velger jeg å undersøke fordelingen mellom fortsatt jobb og overganger til UFP/AFP etter 1 og 10 år i tillegg til den først valgte perioden på 5 år.¹² Jeg vil da få frem overganger til UFP og AFP for ulike aldersgrupper etter tre forskjellige

¹² I vedlegg 1 finnes tabeller over status ved oppfølgingstid på ett, fem og ti år fordelt på alder.

oppfølgingstidspunkt, og denne fremstillingen vil også belyse den praktiske verdien av å stort sett gjennomføre analysen ved t₅.

Figurene A, B og C i fig. 4.2.1 nedenfor viser fordeling av jobb (annet), UFP og AFP innenfor ulike aldersgrupper. Jobb = blå, UFP = hvit og AFP = lilla. Figur A viser de overganger som skjer innen hver aldersgruppe første påfølgende år. I vedlegg 1 vil tilsvarende informasjon bli gitt i tabeller. Figuren viser rent generelt at risikoen for å bli uførepensjonert eller gå av med avtalefestet pensjon innen ett år er størst innenfor de eldste aldersgruppene. En 50 - åring vil ha 1,5 % sjanse til å bli uførepensjonert innen ett år, mens tilsvarende tall for personer på 57 og 60 år er henholdsvis 3,3 % og 4 %. Dette viser at overgangen til UFP innen en tidsramme på 1 år øker med alderen frem til årskullet på 62 år. Deretter, dvs. for de eldste årskullene, holder andelen som i løpet av året går over i UFP seg nokså konstant, med unntak av siste årskull.

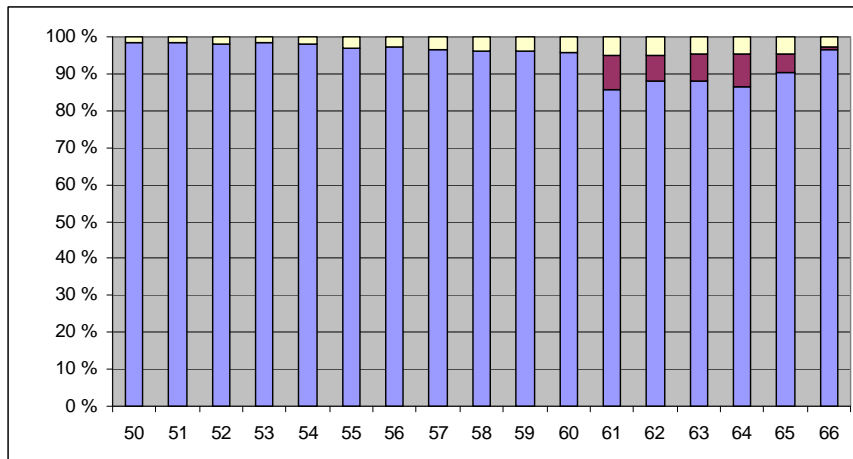
Ved 62 år gis tilgang til AFP uten at dette reduserer andelen uførepensjonister. Andelen i jobb synker imidlertid. Dette indikerer at det først og fremst er fortsatt yrkesaktivitet og ikke UFP som er alternativ til AFP. Siste årskull på 66 år vil i løpet av året gå over i vanlig alderspensjon. Den inntektsbegrensningen som gjelder for AFP faller da bort. Dette kan forklare at andelen som går over i UFP og AFP er mindre for disse enn for årskullene fra 61 til 65 år, hvilket betyr at flere 66 åringer velger å stå i jobb frem til de går av med vanlig alderspensjon. De kan da forstsette i jobb frem til fylte 70 år eller kombinere arbeid og pensjon. Som alderspensjonist mellom 67 – 70 år kan en tjene 2G uten at pensjonen avkortes, og arbeidsinntekter utover dette vil gi en viss (pro rata) avkortning av pensjonen.¹³ Det er grunn til å anta at 66 åringerne er en selektert gruppe med relativt friske arbeidstakere som ønsker å fortsette i jobb i årene som følger. Mine data gjelder aldersgruppene 50 – 66 år og det er derfor ikke mulig for meg å undersøke dette nærmere.

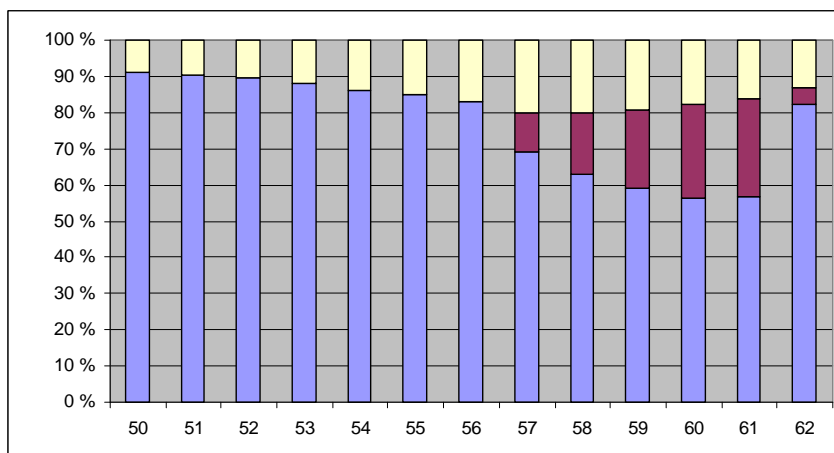
¹³ Uførepensjonister og delvis uføre kan ikke tjene noen ting det første året etter vedtak om uførepensjonering. Deretter kan de tjene 1G, forutsatt at uføregraden er på 50 % eller mer. AFP- pensjonistenes opprinnelige avtale gjorde det mulig å få en høyere inntekt som pensjonist (pensjon og ekstrajobb) enn tidligere lønnsinntekt som yrkesaktiv. Derfor ble reglene endret slik at en i dag kan tjene maksimalt 15 000 kroner pr. år uten at dette innebærer en prosentvis avkortning i pensjonen.

Figur 4.2.1 Fordeling på jobb, UFP og AFP for ulike aldersgrupper. Oppfølgingstiden er henholdsvis et år (A), fem år (B) og 10 år (C).

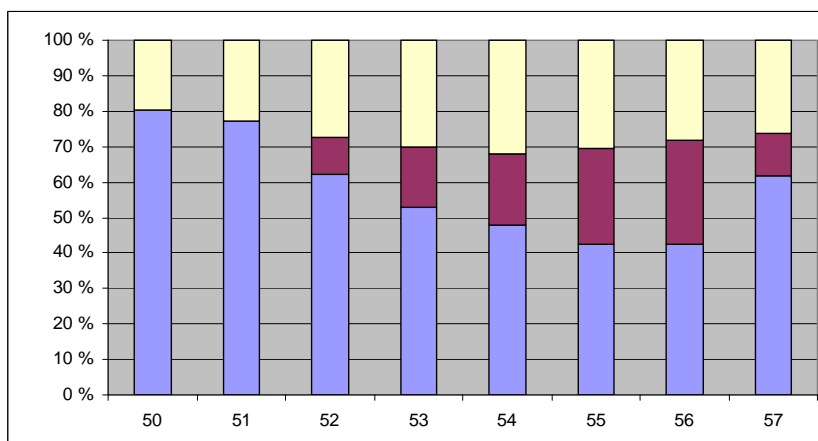
A. Status etter 1 år fordelt på alder

B. Status etter 5 år fordelt på alder

C. Status etter 10 år fordelt på alder

Figur B viser de overganger som skjer innen en oppfølgingstid på 5 år. Her fremgår det at rundt 10 % av personene som er 50 år vil bli uførepensjonert i løpet av en periode på 5 år. Samme skjebne deles forøvrig også med 51- og 52 åringene. Personer som kommer med i utvalget når de fyller 50 år i løpet av 1992 – 1997, vil ha en sannsynlighet for å bli uførepensjonert på 10 % i løpet av en femårsperiode. Figuren viser også at 57 åringer vil benytte seg av retten til å ta ut AFP 5 år etter, dvs. ved fylte 62 år. En 57 åring som i utgangspunktet er i arbeid, har en sannsynlighet på litt under 70 % til fortsatt å være yrkesaktiv 5 år etter. Sannsynligheten for å bli AFP-pensjonist i løpet av samme periode er på 10 %, og sannsynligheten for å bli uførepensjonist er det doble, dvs. 20 %. Blant aldersgruppene 58, 59, 60 og 61 år øker sannsynligheten for overgang til AFP i løpet av oppfølgingstiden på 5 år. På samme vis som ved et år skjer overgangen til AFP etter 5 år først og fremst ved avgang fra jobb og i langt mindre grad ved at uførepensjonister blir avtalepensjonister. Mange uføre som tilfredstiller den nedre aldersgrense for AFP fortsetter likevel som uførepensjonister fordi de sannsynligvis kommer bedre ut rent økonomisk med UFP enn med AFP. En del av disse vil imidlertid være utestengt fra ordningen med AFP selv om de oppfyller nedre aldersgrense for tilgang på grunn av en marginalisert tilknytning til arbeidsmarkedet forut for pensjoneringen.

Figur C viser overganger for personer mellom 50 og 57 år etter at 10 år har gått. Det går her frem at 20 % av 50 åringene vil ha gått over fra jobb til uførepensjon i løpet av denne 10 års oppfølgingstiden. De resterende 80 % vil fortsatt være i jobb. Fig C bekrefter ellers den samme utvikling som vi så i figur B. Andelen med avtalefestet pensjon øker på bekostning av fortsatt jobbdeltakelse. En yrkesaktiv 56 åring vil i løpet av en oppfølgingsperiode på 10 år ha en sannsynlighet til fortsatt å være yrkesaktiv på 43 %. Sannsynligheten for å ha gått av med AFP eller UFP etter 10 år er henholdsvis 29 % og 28 %.

Samlet sett viser figurene at uførepensjonen øker med alder frem til aldersgrensen for AFP ved fylte 62 år. Fra 62 år og oppover øker andelen som går av med AFP uten at dette medfører en tilsvarende reduksjon i andelen uførepensjonerte. Førtidspensjoneringen gjennom AFP medfører dermed først og fremst redusert yrkesdeltakelse og i langt mer beskjeden grad reduksjon i uførepensjoneringen. Dette indikerer at AFP kommer som en ny mulighet for tidligpensjonering for yrkesaktive som er 62 år eller eldre uten at dette blir et reelt alternativ til uførepensjonering. Dette kan forklares ut fra flere forhold. For det første er tilgangen til de 2 pensjonsformene svært forskjellige. UFP krever en klar medisinsk diagnose og gis i prinsippet til alle mellom 18 og 67 år. AFP forutsetter at ordningen er tariff-festet og nedre aldersgrense

er satt til 62 år. For det andre er kompensasjonsgradene og "friinntektsgrensene" ulike i de to ordningene. UFP regnes ut som alderspensjon og gir samtidig mulighet til å ha en arbeidsinntekt på 1G (ca 67 000kr i 2009) uten at denne avkortes mot pensjonen mens AFP-pensjonistenes friinntektsgrense er på kr. 15 000. I tillegg har AFP et tak på maksimal kompensasjonsgrad på 70 %. Personer som forsørger barn, vil gjennom uførepensjonering ha rett til et barnetillegg på rundt 0,4G pr barn. Et tilsvarende tillegg finnes bare unntaksvis innenfor AFP ordningen. Sist men ikke minst blir medlemstiden i folketrygden fremskrevet til du er 70 år ved uførepensjon. Ved uttak av AFP stanser opptjeningstiden (medlemstiden) ved uttakstidspunktet. Dette kan selvsagt slå ut i mindre tilleggspensjon. I "Pensjonsboka" 2007 – 2008 foretar forfatteren en sammenlikning mellom AFP og UFP slik de er utformet i folketrygden. Her skriver han blant annet: "Selv om uførepensjon i de fleste tilfeller gir en samlet større ytelse enn AFP er dette langt fra grunn nok til å søke uførepensjon fremfor AFP" (Engelstad 2007: 183). Jeg avslutter sammenlikningen mellom AFP og UFP med dette sitatet fordi regelverket er innfløkt og en videre utdypning av dette er ikke hensiktsmessig innenfor denne masteroppgaven.¹⁴

De institusjonelle forskjellene som nevnes ovenfor utgjør bare deler av forklaringen. En normativ forklaring med utgangspunkt i det normative presset til selvforsørgelse gjennom eget arbeid er antakeligvis også førende for hvilken pensjonsordning som foretrekkes. For mange er AFP en mer verdig avslutning på yrkeskarrieren enn om avgangen skjer med UFP. Et slikt syn var også en viktig begrunnelse når en innførte AFP og er for så vidt blitt bekreftet i senere undersøkelser. Det er grunn til å tro at ikke alle uførepensjonister er like komfortable med å være pensjonert som andre pensjonister er innenfor sine respektive ordninger selv om uførepensjonen i mange tilfeller er den økonomisk gunstigste ordningen.

I tabell 4.3.1 har jeg fulgt de samme personene over en periode på 10 år. Jeg har foretatt 3 utvalg ut fra alder; 51 – 53 år, 54 – 56 år og 57 – 59 år. Disse 3 aldersgruppene er så fulgt opp ved t_1 (1993), ved t_5 (1998) og ved status t_{10} (2003), dvs. etter ett, seks og elleve år siden de første gang ble registrert i 1992

---

¹⁴ Der finnes 5 ulike AFP-ordninger, som i likhet med UFP skal samordnes med eventuelle tjenestepensjoner.

Tabell 4.3.1 Fordeling av tilstand (verdi) som funksjon av alder etter 1, 6 og 11 år. Personene var i jobb ved utgangstidspunktet t_0 . Tall i prosent.

Alder \ Verdi.	51 – 53 år			54 – 56 år			57 – 59 år		
	Annet	AFP	UFP	Annet	AFP	UFP	Annet	AFP	UFP
t_1	98,3	0	1,7	97,8	0	2,2	96,4	0	3,6
t_5	90,5	0	9,5	86,6	0	13,4	64,3	15,9	19,8
t_{10}	74,2	3	22,8	48,2	21,1	30,7	----	-----	-----

Annet = hovedsakelig i jobb.

t_1 : Ett år etter førstegangsregistrering, Tilsvarende for t_5 : Fem år etter førstegangsregistrering osv.

Tabellen ovenfor viser at antall uførepensjonister øker med tiden innenfor alle aldersgruppene. Samtidig ser en at AFP tas i bruk når tilgangen er åpnet. Gruppen 54 – 56 år vil ved status 10 utgjøres av personer mellom 64 og 66 år. 21,1 % av disse vil da være AFP- pensjonister. Dette er i overensstemmelse med andre undersøkelser. Andelen uførepensjonister på litt over 30 % kan synes noe høyt. Tilsvarende høye tall finnes imidlertid i en rapport fra Frischsenteret (Fevang og Røed 2006: 7, NOU 2007: 4: 59). Ingen av aldersgruppene har nådd nedre grense for AFP ved t_1 . Dette gjelder også for de 2 yngste aldersgruppene ved t_5 . I den eldste aldersgruppen, som ved t_5 vil være mellom 62 – 64 år, har 15,9 % gått av med AFP. Denne gruppen vil som vi ser, være ”vokst” ut av utvalget etter 10 år. Det er rimelig å anta at storparten har gått over til ordinær alderspensjon. Forskjellen mellom de tre aldersgruppene med hensyn til uttak av AFP er relativt store. Forklaringen ligger for en stor del i ulik tilgang til ordningen gir ulik bruk, samt at ordningene må bli kjent og normativt akseptert før de oppleves som en brukbar og lite stigmatiserende ordning for å gå av før fylte 67 år.

Alder er ikke bare et individuelt kjennetegn ved personene i utvalget. Det kan også være et kjennetegn ved en gruppe individer. Vi snakker da om årskull (kohorter) og/eller flere årskull som følger hverandre. Disse kan sammenliknes med andre årskull i den hensikt å studere

hvordan ulikheter i omgivelsene medfører forskjeller i atferd. Et spesialtilfelle av dette er når en sammenligner ulike generasjoner med hensyn til et eller annet sosiologisk saksforhold.

I min oppgave er det ut fra foreliggende data vanskelig å skille mellom kohorteffekter og en ren alderseffekt (som skyldes virkningen av det å eldes). Den virkning av alder som figurene og tabellen ovenfor viser, består selvsagt av begge effektene. Personene eldes på en måte som er gitt ut fra tidligere erfaringer. I den grad disse erfaringene er felles for noen årskull, men ikke alle, vil det teoretisk sett være mulig å beregne den spesielle virkningen av disse erfaringene, adskilt fra alderseffekten som sådan. Det kan for eksempel tenkes at okkupasjonsårene har påvirket de eldste i mitt utvalg på en annen måte enn de yngste aldersgruppene, fordi de eldste årskullene var gamle nok til å forstå hva som foregikk.

Kjønn

Av tabell 4.2.3 nedenfor går det frem at kvinner har en litt større andel uførepensjonister enn menn. Andelen kvinner med AFP er imidlertid betydelig mindre enn andelen menn med AFP. I absolutt forstand kan forskjellene synes små. Det er imidlertid riktigere å tolke tallene relativt. Ved å gå fra kvinner til menn øker andelen med AFP fra 3,7 % til 4,9 %. Dette er en økning på hele 32,4 %. Tilsvarende tall for UFP gir en nedgang på 21,2 %. Formulert i odds vil gi en oddsrate for uførepensjon på rundt 1,3 når en går fra kvinner til menn, mens tilsvarende oddsrate for AFP vil være rundt 0,8. Dette resultatet er for øvrig i tråd med tidligere forskning, som blant annet viser at kvinner og menn har ulike livsløp i forhold til familie og arbeidsmarked (Esping-Andersen 1998). Mange kvinner blir for eksempel utestengt fra AFP-ordningen fordi de arbeider i yrker og bransjer hvor ordningen ikke er tariff-festet, de mangler den nødvendige opptjeningstiden eller inntekten som gir tilgang til AFP osv. Kvinners større grad av uførepensjonering blir ofte forklart ut fra samme strukturelle og institusjonelle forhold som ovenfor. Kvinner er dobbeltarbeidene, de arbeider innenfor helse og sosialsektoren i jobber som er fysisk og psykisk krevende. Mange kvinner opplever at arbeidet stiller store krav til dem uten at de gis tilsvarende selvstendighet til å organisere sitt eget arbeid.

Tidligere forskning viser at rutinemessige jobber hvor gjentakelse inngår, som stiller harde fysiske krav og hvor muligheten til selvstyring er liten, gi større sannsynlighet for tidligpensjonering enn hva som ellers er vanlig i yrkeslivet (Blekesaune og Solem 2005: 7).

Tabell 4.3.2 Uførepensjon (UFP) og avtalefestet pensjon (AFP) fordelt på kvinner og menn. Angitt i prosent ved t₅ (5 års oppfølgingstid).

	Uførepensjon		Avtalefestet pensjon	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Med pensjon	12,2	14,5	4,9	3,7
Annet (Jobb)	87,8	85,5	95,1	96,3
Totalt	100,0	100,0	100,0	100,0
N = 21096	N = 11555	N = 9541	N = 11555	N = 9541

Sivilstand

Tabell 4.3.3 Andelen uførepensjonerte og personer med avtalefestet pensjon innenfor de ulike kategoriene for sivilstand. Tall i prosent ved t₅.

	Andel UFP	Andel AFP
Enslige	15,8	6,5
Gifte	11,8	3,6
Enker/enkemann	14,5	6,2
Skilte/separerte	16,0	4,9
Gj.sn. andel i utvalget 50 – 66 år N = 21096	13,2	4,4

Tabell 4.3.3 viser hvor stor andel innenfor hver kategori av sivilstand som er gått av med hhv. UFP og AFP etter 5 års oppfølgingstid. Her går det frem at andelen med UFP er størst blant skilte/separerte og enslige. Dette er i overensstemmelse med den empiri som jeg har gjort rede for i kapittel 2. Der forklares den høye andelen med uførepensjon blant skilte/separerte ut fra gruppens svakere integrering i samfunnet enn hva tilfellet er med gifte personer. Det kan videre tenkes at negative hendelser som samlivsbrudd gir seg utslag i sviktende helse og dermed påfølgende uførepensjonering. Den relativt sett høye andelen uførepensjonerte blant enslige kan på samme vis forklares ut fra ensliges svakere integrering i samfunnet. Tidligere

forskning viser at en stor del av disse er enslige menn som ikke har samme tilgang til sosial kontakt og omsorg som gifte menn. Yrkesløpet til kvinner er ofte avbrutt av omsorgsforpliktelse. Når de begynner i jobb igjen i godt voksen alder, står de ofte lengre enn menn i jobben etter fylte 60 år. I følge Midtsundstad (2002) er det en selektiv gruppe kvinner med god helse som fortsetter å jobbe etter fylte 60 år. Det kan i tillegg tenkes at gruppen enslige av begge kjønn har visse egenskaper som medfører større grad av uførepensjonering enn gruppen gifte. I så fall snakker vi om en slags seleksjonsmekanisme, eksempelvis en bakenforliggende variabel som påvirker både samliv og arbeidsliv. Personer med små sosioøkonomiske og/eller små individuelle ressurser, sosial angst med mer, kan ha problemer med å etablere seg både innenfor arbeidslivet og i et varig samlivsforhold.

Samme tabell viser oss at andelen med AFP er størst innenfor gruppen enslige og enker/enkemenn. Dette skyldes i all hovedsak at tilgangen til AFP er begrenset til personer over 62 år og at gjennomsnittsalderen er høyest innenfor kategoriene enslige samt enker/enkemenn.¹⁵ Dette forklarer også hvorfor det totalt sett er 3 ganger så mange med UFP som med AFP.

Tabell 4.3.4 viser resultatene av en analyse med et utvalg av personer fra 62 år og eldre, dvs. personer som tilfredsstillt alderskriteriet for å kunne få AFP. En ser da at forskjellen i andelene med UFP og AFP er relativt liten totalt sett (0,4 %). Av tabellen går det videre frem at forskjeller i andelene mellom AFP og UFP er mindre enn i tabell 4.3.3 fordi en nå har kontrollert for alder. Det er ellers verd å merke seg at forskjellene i andeler med AFP og UFP er størst innenfor gruppene enker/enkemenn samt skilte/separerte hvor andelen med UFP er rundt 4 % større enn andelen med AFP innen hver av gruppene. For enslige og gifte forholder det seg motsatt, dvs. at andelen med AFP er rundt 3 % større enn andelen med UFP innen hver av disse kategoriene. Forskjellene i andelene mellom AFP og UFP kan dels forklares ut fra helseforskjeller der samlivsbrudd ofte medfører en viss helserisiko sammenliknet med gruppen gifte. At andelen enslige med AFP er høyere enn andelen enslige med UFP er i utgangspunktet noe overraskende ut fra teorien om at manglende integrering gir større sannsynlighet for å gå av med UFP. I tabell 4.3.4 er imidlertid enslige en selektert gruppe med god helse som har blitt 62 år og eldre uten å ha hatt nevneverdige helseproblemer. Mange innen denne gruppen har sannsynligvis valgt å gå av med AFP.

---

¹⁵ Gjennomsnittsalderen for gifte, enslige og enker i mitt utvalg er hhv. 55, 56 og 59 år

Ved å sammenlikne de totale andelene med UFP og AFP fra tabell 4.3.3 med tilsvarende tall i tabell 4.3.4, finner en at andel med UFP har steget fra 13,2 % til 18,9 % på tross av at personene er gamle nok til å gå av med AFP. Det er derfor andre grunner enn alder som hindrer en overgang til AFP. Svak helse og store omsorgsforpliktelser tidligere i livsløpet kan eksempelvis ekskludere individer fra AFP-ordningen.

Tabell 4.3.4 Andelen uførepensjonerte og personer i alderen 62 – 67 år med avtalefestet pensjon innenfor de ulike kategoriene for sivilstand. Tall i prosent ved t₅.

	Andel UFP	Andel AFP	Forskjell: UFP - AFP
Enslige	20,2	23,0	- 2,8
Gifte	17,0	20,4	- 3,4
Enker/enkemann	16,6	12,5	+ 4,1
Skilte/separerte	25,1	21,1	+ 4,0
Gj.sn. andel i utvalget 62 – 67 år N = 4765	18,9	19,3	- 0,4

Antall barn under 18 år i husholdningen

I mitt datamateriale bor 14,1 % av personene i husholdninger med ett eller flere barn. Det vanligste er at personene bor sammen med ett eller to barn. Kun 6 % bor sammen med flere enn to barn. Fordelingen er med andre ord svært venstreskjev. Dette ligger blant annet til grunn for dikotomiseringen av variabelen ”antall barn i husholdningen”.

Tabell 4.3.5 Andel med UFP eller AFP som lever sammen med barn under 18 år eller ikke. Angitt i prosent. Ved t₅ (5 års oppfølgingstid).

	Uførepensjon	Avtalefestet pensjon	Fordeling totalt i utvalget	N
Ingen barn	86,3	95,1	81,6	17681
Ett eller flere barn	13,7	4,9	18,4	3415
Sum	100,0	100,0	100,0	21096

Av tabell 4.3.5 ovenfor fremgår det at personer med UFP i større grad lever sammen med barn i forhold til personer med AFP. Sannsynligheten for at tidligpensjonister lever sammen med barn er nesten tre ganger større for personer med UFP enn for personer med AFP. Forøvrig er andelen av tidligpensjonister som lever sammen med barn, noe lavere enn i utvalget totalt sett.

Forskjellene kan forklares ut fra flere forhold. Omlag 30 % av barna lever med voksne som er 55 år eller yngre, og blant disse årskullene er andelen med uførepensjon lavere enn blant personer i alderen 56 – 66 år. Forskjellen i uførepensjonering mellom husholdninger med og uten barn kan således forklares ut fra alder. Sannsynligheten til å bli uførepensjonert øker med alder, mens det motsatte er tilfelle for sannsynligheten for å leve sammen med barn når en blir eldre. Sammenhengen som fremkommer av tabell 4.2.6 vil stort sett forsvinne dersom en kontrollerer for alder. Alder kan også bidra til å forklare hvorfor relativt få AFP- pensjonister lever sammen med barn. Nedre grense for tilgang til AFP er som kjent 62 år, og det er kun en liten andel av voksne på 62 år eller eldre som bor sammen med barn. Dersom disse ønsker å gå av med tidligpensjon, vil uførepensjonen fremstå som et bedre alternativ, gitt at en tilfresstiller de øvrige kriterier for å få tilgang til denne. Dette kan i tillegg til alderseffekten bidra til å forklare den lave andelen av AFP-pensjonistene som bor sammen med barn.

Utdanning

Som nevnt i kapittel 2 vil høy utdanning medføre en gjennomsnittlig høyere alder ved pensjonering (Pedersen 1997, Fevang og Solem 2005). Andelen som går av med tidligpensjonering er dermed avtakende med økende utdanningsnivå. Dette kommer også frem i mine data. Blant de som går av med tidligpensjonering, kan det imidlertid være forskjeller innen hver av utdanningsgruppene med hensyn til om en går av med AFP eller UFP. Blant AFP – pensjonistene har 27,8 % utdanning utover videregående skole. Tilsvarende tall for personer med UFP er 11,7 %.

Som en ser av tabell 4.3.6 er der en klar sammenheng mellom nivået på utdanning og uførepensjonering. Andelen med UFP synker med økende utdanning. Det er nærliggende å nevne noen sentrale forklaringer på denne sammenhengen. Liten eller lav utdanning vil i mange tilfeller innebære at personene var relativt unge når de begynte i sin første jobb. Mange i denne gruppen har en yrkeskarriere på over 40 år og da ofte innenfor yrker med fysisk hardt

arbeid. Dette skulle tilsi at UFP kan være en nødvendig veg ut av arbeidslivet før en når alderen for AFP eller den generelle aldersgrensen på 67 år.

Tabell 4.3.6 Andel som har mottatt UFP og AFP etter ulike utdanningsgrupper, angitt i prosent. Ved t₅ (5 års oppfølgingstid). N = 20801.

Pensjonsordning	UFP	AFP
Antall år under utdanning		
Grunnskole. Lav utdanning Varighet 7- 9 år	19,2	4,4
Videregående skole eller tilsvarende. Middels utdanning. Varighet 10 – 12 år	13,5	4,0
Høyskole, Universitet 13 år eller mer	6,6	5,2

En annen forklaring tar utgangspunkt i at gruppen arbeidstakere med lavest utdanning er mindre attraktive på arbeidsmarkedet enn arbeidstakere med for eksempel fagbrev eller annen høyere utdanning. En stor andel av personer med liten eller ingen utdanning utover 7-årig folkeskole kan i utgangspunktet ha problemer i forhold til yrkeslivet, selv om de rett nok vokste opp i en tid der krav til utdanning var mindre enn den er i dag. Det kan videre tenkes at helseproblemer er årsak til både manglende utdanning og senere problemer på arbeidsmarkedet, og vegen til uførepensjon blir tilsvarende kort. Dermed blir helse en bakenforliggende årsak både til et lavt utdanningsnivå og til marginalisering i forhold til arbeidsmarkedet. Sist, men ikke minst, vil lav utdanning i gjennomsnitt gi lavere lønn, noe som øker pensjonens kompensasjonsgrad og dermed øke sannsynligheten for tidligpensjonering, jfr blant annet en undersøkelse gjort av Hærnes , Røed og Strøm (2002) som jeg referer til i kapittel 2.

Vi finner ikke en like klar og entydig sammenheng mellom uttak av AFP og utdanningsnivået. Det er nærliggende å anta at avtaler mellom partene i arbeidslivet som gir rett til AFP, er større innenfor yrker og sektorer som krever høyere utdanning. Dette gjelder blant annet over 800 000 tilsatte innenfor offentlig sektor. Dermed er tilgangen til AFP bedre blant grupper med høyere utdanning enn blant grupper med lav utdanning. At forskjellen mellom utdanningsgruppene er

såpass liten, på tross av ulik tilgang til ordningen, kan rett og slett skyldes at andelen som benytter seg av sin rett til AFP er mindre blant personer med høy utdanning.

Lønnsinntekt

Det er grunn til å anta at tidligpensjonering er mer vanlig blant arbeidstakere med lav lønn enn blant dem med relativt god eller høy lønn. Pensjonens andel av lønnen avtar med stigende lønnsinntekt. Det er dermed lavinntektsgruppene som taper minst økonomisk ved å pensjonere seg. I kapittel 2 går det da også tydelig frem at andelen uføre er størst i lavinntektsgruppene. Om lag 75 % av uførepensjonistene har lav eller middels lønn mens dette gjelder kun 40 % av personer med avtalefestet pensjon.

Tabell 4.3.7 nedenfor viser hvordan andelen uførepensjonerte og andelen med AFP varierer alt etter hvilken lønnsgruppe en tar utgangspunkt i. Lønnsinntektene er i utgangspunktet gitt som en kontinuerlig variabel. Til mitt formål har jeg funnet det hensiktsmessig å dele disse inntektene inn i fire like store grupper (kvartiler), jfr. kapittel 3. Den fjerdedelen med lavest lønn tilhører lønnsgruppe "Lav lønn" osv. Som forventet og i tråd med hva som er presentert av tidligere forskning i kapittel 2, ser en at andelen med uførepensjon er høyest i gruppen med lavest lønn, for deretter å avta når lønnen øker. Når det gjelder AFP er sammenhengen ikke like entydig. Andelen med avtalefestet pensjon er for det første mye mindre enn andelen med UFP i de tilsvarende lønnsgruppene. Andelen øker imidlertid med økende lønn inntil en når det øverste kvartil, dvs. de 25 % med høyest lønn. Denne gruppen har faktisk en lavere andel med avtalefestet pensjon enn de 2 gruppene med hhv. under og over middels lønn. Dette kan dels forklares med at denne gruppen kommer dårligere ut rent økonomisk ved at kompensasjonsgraden er lavest blant høytlønnede. De taper derved mest på å førtidspensjonere seg med AFP. Sosiologisk forskning har forøvrig vist at personer med høy lønn ofte er bedre utdannet, har bedre helse og er mer fornøyd med arbeidsforholdene enn personer med lav lønn. De er dermed mer motivert til å fortsette i jobben selv om de kan gå av med avtalefestet pensjon. I gruppen med lavest lønn stiller det seg annerledes. Innenfor denne gruppen er andelen som går av med AFP svært liten. Som tidligere nevnt kan dette skyldes de krav som settes for tilgang til AFP. Arbeidstakeren må minst ha en gjennomsnittslønn på 1G i 10 år etter fylte 50 år og over 2G i gjennomsnitt for de 10 beste inntektsårene totalt sett for å få rett til AFP. Mange i den laveste lønnsgruppen har for lav lønn til å få tilgang til AFP. Mange deltidsarbeidende kvinner vil for eksempel ikke kunne motta AFP på grunn av lav inntekt og oppstykket yrkeskarriere.

Tabell 4.3.7 Andel med UFP og AFP etter ulike lønnsgrupper. Angitt i prosent. Ved t₅.
N = 18704.

Lønnsgruppe	Andel med UFP	Andel med AFP
1. Lav lønn	19,9 %	0,6 %
2. Under middels lønn	15,8 %	5,6 %
3. Over middels lønn	9,5 %	7,0 %
4. Høy lønn	5,3 %	5,2 %

Personer som har mottatt sykepenger

Tabell 4.3.8 Andel UFP og AFP som har mottatt sykepenger eller ikke.

Tall i prosent ved t₅.

	Uførepensjon	Avtalefeste pensjon	Utvalget 50 – 66 år
Mottatt sykepenger	40,8	16,2	17,0 N = 3591
Ikke mottatt sykepenger	59,2	83,8	83,0 N = 17505
Totalt	100,0	100,0	100,0 N = 21096

Personer som har mottatt sykepenger en eller flere ganger i perioden vil, sammen med mottakere av sosialhjelp og dagpenger, ofte være marginalisert i forhold til arbeidsmarkedet. Sykepenger og dagpenger forutsetter at personen har vært i arbeid i en viss tid. Disse rettighetene betales for en stor del av staten. Arbeidsgiveren betaler imidlertid de første 16 dagene av sykepengeperioden, deretter overtar staten de økonomiske forpliktelsene for ordningen. Utbetaling av sosialhjelp forutsetter for så vidt ingen tilknytning til arbeidsmarkedet.

Som det fremgår av kapittel 2, er sammenhengen mellom dårlig helse og tidligpensjonering godt dokumentert. Mine data inneholder ikke opplysninger om hvordan den enkelte opplever egen helse. For mitt formål er det tilstrekkelig å anta at der finnes en sammenheng mellom sykefraværet og helse. Jeg bruker således sykefravær i seg selv som en indikasjon på dårlig

helse, vel vitende om at ikke alt sykefravær kan tilskrives sviktende helse (Blekesaune og Solem 2005; Ose m. fl. 2006).

Mine data, slik de fremlegges i tabell 4.3.8 ovenfor, bekrefter først og fremst at svært mange med uførepensjon har mottatt sykepenger. Dette er heller ikke særlig overraskende og i samsvar med tidligere forskning. Personer med sviktende helse vil som regel før eller siden ende opp som uførepensjonert, enten helt eller delvis av to ulike grunner. Sviktende helse vil for det første virke negativt inn på arbeidsevnen. For det andre gir velferdsstaten egne føringer på hvordan dårlig helse skal kategoriseres og behandles. Prosessen fra sykepenger via rehabilitering/utføring til uførepensjonering er blitt en institusjonalisert og godt innarbeidet praksis. Denne praksis blir videre forsterket ved at arbeidslivet i liten grad ønsker å ta inn personer med redusert arbeidsevne.

Forklaringen ovenfor blir videre styrket ved at kun litt over 16 % av AFP- pensjonistene har mottatt sykepenger. Helse vil selvfølgelig også være av betydning for mange innenfor denne gruppen når de har valgt førtidspensjonering, fordi nedre aldersgrense for ordningen er såpass høy at mange har fått mer eller mindre alvorlige helseproblemer. Men flertallet av dem som går av med AFP er imidlertid relativt friske arbeidstakere som under visse omstendigheter velger å slutte i jobben. Overgang fra jobb til avtalefeste pensjon kan blant annet forklares ut fra en sterk preferanse for fritid, at ektefellen er pensjonert og/eller at en har god tilgang til fritidsgoder, at en har en relativt god økonomi osv. På denne måten vil de to pensjonsordningene rekruttere fra forskjellige grupper i befolkningen. UFP er forbeholdt personer med redusert arbeidsevne og som ofte tvinges inn i en inaktiv pensjonisttilværelse. Mange av AFP- pensjonistene har derimot foretatt et aktivt valg inn i pensjonisttilværelsen, og de er gjennomgående mer fornøyd som tidligpensjonister enn hva tilfelle er med de uførepensjonerte (Blekesaune og Øverbye 2002). De to pensjonsordningene blir således ofte oppfattet som vidt forskjellige ordninger, og det er bare et lite mindretall som har tilgang til begge og dermed kan velge mellom dem. Uførepensjonering er ordningen for folk med dårlig helse og dårlig råd, lav utdanning og noe løsere tilknytning til arbeidslivet enn gjennomsnittet. Mange føler seg stigmatisert og en undersøkelse av Øverbye og Blekesaune (2002) viser at uførepensjonerte i større grad enn andre tidligpensjonerte, opplever at selvtilliten synker i perioden etter pensjoneringen.

Personer som går av med AFP har på den annen side gjort seg fortjent til pensjonen. Der er med andre ord et normativt skille mellom ordningene i tillegg til de forskjellene i tilgang og kompensasjon som følger av regelverket. Av den grunn blir UFP og AFP gjennomgående oppfattet som alternative ordninger for ulike sosiale grupper enn som ordninger som til en viss grad erstatter hverandre. Dette kom også tydelig frem i søylediagrammene i begynnelsen av dette kapittelet. En økning i andelen som gikk over til AFP reduserte ikke andelen som gikk over til UFP ved samme oppfølgingstid.

Personer som har mottatt sosialhjelp

Sosialhjelp er en behovsprøvd ytelse som gis ut fra en skjønnsmessig vurdering av situasjonen til søkerne i hvert enkelt tilfelle. Hjelpen er kommunalt finansiert og gis til personer som er 18 år eller eldre, uavhengig av statusen i forhold til yrkeslivet. Dersom personen blir vurdert som trengende, vil han eller hun få utbetalt en midlertidig økonomisk støtte hvis størrelse er fastsatt av kommunestyre. Beløpene kan dermed variere fra kommune til kommune.

Personer som mottar sosialhjelp er av ulike årsaker ute av stand til å oppnå en akseptabel levestandard gjennom eget arbeid. Dårlig helse eller manglende kvalifikasjoner (utdanning) kan være to viktige årsaker til liten evne til å forsørge seg selv. Sammenhengen mellom uførepensjonering og dårlig helse/lav utdanning er dokumentert ovenfor. Disse variablene kan samtidig øke sannsynligheten til å motta sosialhjelp (St.meld. nr.9: 2006 - 2007: 41). De kan dermed forklare en del av den sammenhengen mellom sosialhjelp og uførepensjonering som fremkommer av mine data. Det er imidlertid flere grunner enn dårlig helse som gir grunnlag for utbetaling av sosialhjelp blant de aldersgrupper som min oppgave omhandler. Det kan for eksempel dreie seg om store ekstrautgifter i forbindelse med diverse helseplager, samlivsbrudd, permitteringer og ledighet, høye bokostnader med mer.

Tabell 4.3.9 Andel UFP og AFP som har mottatt sosialhjelp eller ikke.

Tall i prosent ved t₅.

	Uførepensjon	Avtalefeste pensjon	Utvalget 50 – 66 år
Mottatt sosialhjelp	6,2	0,0	13,2 N = 2789
Ikke mottatt sosialhjelp	93,8	100,0	86,8 N = 18312
Totalt	100,0	100,0	100,0 N = 21096

Tabell 4.3.9 viser at litt over 6 prosent av uførepensjonistene har mottatt sosialhjelp, mens ingen med avtalefestet pensjon har mottatt denne formen for velferdsytelse. Disse resultatene bidrar til å forsterke inntrykket av at gruppen med uførepensjon har dårligere helse og mindre av sosioøkonomiske ressurser enn i befolkningen for øvrig. Det er videre god grunn til å anta at utsilingen til uførepensjon, er med på å vedlikeholde de sosiale forskjeller som i utgangspunktet lå til grunn for segregeringen. Det faktum at uførepensjon er en mer permanent og forutsigbar ordning enn sosialhjelpen, innebærer at personer som ikke er i stand til å ”stå på egne ben” vil ha et insitament til å gå fra sosialhjelp til uførepensjon. Mens både uførepensjonister og sosialhjelpsmottakere kan kategoriseres som til dels marginaliserte sosiale grupper, vil AFP-pensjonister normalt sett være godt integrert i arbeidslivet og samfunnslivet for øvrig.

Personer som har mottatt dagpenger

Dagpenger gis til arbeidstakere som blir helt eller delvis arbeidsledige, dvs til personer som blir oppsagt eller får redusert sin stilling med 50 % eller mer. For å få rett til dagpenger må en ha hatt en viss arbeidsinntekt det siste året eller de 3 siste årene (I 2008: Ca 110 00 NOK siste året). Stønadsperioden er vanligvis 1 år, i visse tilfeller maksimalt 2 år (www.NAV.no).

Tabell 4.3.10 viser at andelen som har mottatt dagpenger er tre ganger større blant uførepensjonister enn blant personer med avtalefestet pensjon. Sannsynligheten for arbeidsledige til å bli uførepensjonert er med andre ord større enn sannsynligheten for å gå av med AFP. Dette er litt overraskende, sett i lys av teorien om at AFP brukes av myndigheter og arbeidsgivere til å regulere arbeidsmarkedet. I en situasjon med stor arbeidsledighet, vil en i følge et slikt utgangspunkt foreta nedbemanning gjennom blant annet AFP.

Tabell 4.3.10 Andel UFP og AFP som har mottatt dagpenger eller ikke.

Andel i prosent ved t₅.

	Uførepensjon	Avtalefestet pensjon	Utvalget 50 – 66 år
Mottatt dagpenger	4,3	1,4	3,2 N = 669
Ikke mottatt dagpenger	95,7	98,6	96,8 N = 20427
Totalt	100,0	100,0	100,0 N = 21096

4.4 En oppsummering

Sammendrag av resultatene

Jeg har i dette kapitlet vist en del sammenhenger mellom en del variabler (alder, kjønn, sivilstand, barn i husholdningen, utdanning, lønn, sykepenger, sosialhjelp, dagpenger) og de to ulike tidligpensjonsordningene. Resultatene er stort sett i samsvar med hva en skulle forvente ut fra foreliggende teori og empiri. For en detaljert oversikt over resultatene viser jeg til vedlegg 3.

Generell oppsummering.

Det synes klart at de to tidligpensjoneringsordningene henvender seg til ulike grupper av yrkesbefolkningen. Uførepensjoneringsordningen er i større grad brukt av eldre enn av yngre arbeidstakere, av kvinner enn av menn, av lavinntektsgrupper fremfor grupper med høyere inntekt, av personer med relativt lav utdanning i forhold til den øvrige befolkningen og av personer som har mottatt sykepenger og/ eller sosialhjelp. Når det gjelder avtalefestet pensjon, så er den begrenset til arbeidstakere som har fylt 62 år og eldre og som samtidig har vært relativt godt integrert i yrkeslivet. Arbeidsforholdene har gjerne vært regulert av tariffavtale, lønnen har vært på et rimelig nivå og arbeidstakeren har gjerne jobbet full tid over en viss periode. Slike forutsetninger vil i mange tilfeller kunne ekskludere en del kvinner. AFP er videre for arbeidstakere som i mindre grad har vært plaget av sviktende helse enn arbeidstakere som blir uførepensjonerte.

De resultatene som foreligger i dette kapitlet har gitt noen svar på omfanget av overganger fra jobb til UFP og AFP etter 5 års oppfølgingstid. En annen oppfølgingstid ville antakeligvis gi litt andre resultater. Det er likevel grunn til å anta at de sammenhenger som avdekkes ville vært tilstede uavhengig av hvilken oppfølgingstid en bruker. Disse sammenhengene vil bli nærmere undersøkt i analysekapitlene 5 og 6. Ved bruk av logistisk regresjon er det mulig å teste styrken av sammenhengene og om de er til å stole på. Sistnevnte forhold belyses av statistiske tester som blant annet angir signifikansnivået. En kan da tallfeste hvor sannsynlig det er å få det foreliggende resultatet dersom det ikke foreligger noen sammenheng. I tillegg vil metoden gjøre det mulig å kontrollere for andre variable når en og en sammenheng undersøkes. Dermed får en frem den særskilte virkningen av de ulike årsaksvariablene med hensyn på UFP og AFP. Kapittel 4 er likevel, selv med de begrensninger som nevnes, være et godt utgangspunkt for en videre analyse.

Kapittel 5

Analyse med uførepensjonering som avhengig variabel

5.1 Innledning

I dette kapitlet vil jeg bruke logistisk regresjon for å undersøke nærmere de sammenhenger som kom frem i kapittel 4. Blant alle mulige tenkelige forhold som kan ha betydning for at yrkesaktive blir uførepensjonerte, har jeg trukket ut noen relativt få forklaringsvariabler. Utvelgingen av disse har skjedd med utgangspunkt i noen av de forhold som tidligere teori og empiri har vist er av betydning for å forstå tidligpensjonering. Hensikten med analysekapitlet er som sagt å gå grundigere inn i analysen av datasettet ved hjelp av et relativt avansert statistisk verktøy. Jeg håper derved å kunne måle omfanget av overgangen fra jobb til uførepensjonering samt avdekke noen forhold som kan bidra til å forklare denne overgangen. Når variablene er såpass få, vil en imidlertid lett komme til å utelate en del variabler som virker inn på pensjoneringsatferden. Dette er selvsagt en svakhet ved oppgaven. I den grad noen av disse virker inn på de variablene som inngår i min analyse, vil de sammenhenger som fremkommer være helt eller delvis spuriøse. En bakenforliggende variabel vil da virke inn på de uavhengige variablene og derigjennom på den avhengige variablene. Det er viktig å ha dette i minne, slik at en i størst mulig grad unngår feilslutninger ved å anta at der foreligger kausalitet i tilfeller der det egentlig dreier seg om korrelasjon.

Analysen min tar utgangspunkt i de resultater og de tilrettelegginger som det forrige kapitlet la føringer til. Jeg vil gjennomføre blokkvis binær regresjon med samme variabler og samme rekkefølge som i de foregående kapitlene fordelt på 3 blokker/modeller. Disse vil bli gitt noen kommentarer underveis, men selve fremleggingen av resultatene og mulige funn vil bli drøftet i slutten av kapitlet.

5.2 Analyse

Resultatene fra den logistiske regresjonen er gitt i tabell 5.1.1. Disse presenteres i form av endringer i oddsen når en går fra en verdi på variablene til den neste (oddsrater). Hvorvidt endringene er signifikante vises for 3 ulike nivåer, hhv. på 1 % - ,5 % - og 10 % nivå.

Tabell 5.2 Blokkvis logistisk regresjon. Avhengig variabel er uførepensjon ved t₅.

Modell \ Uavhengige variable	1	2	3	Merknader
Alder	1,096*	1,091*	1,097*	Økning med alder
Kjønn (Mann = 1, kvinne = 0)	0,787*	0,940	0,928	Samspill med lønnsvariablene
Gift (Referansegruppe = ugift)	0,804*	0,878***	0,864***	Reduksjon i forhold til ugifte
Enke (Referansegruppe = ugift)	0,629*	0,652*	0,615*	Reduksjon i forhold til ugifte
Skilt/sep (Referansegruppe = ugift)	1,062	1,136	0,946	Ikke signifikant på 10 % nivå
Barn (Med barn = 1, uten barn = 0)	0,984	0,932	0,869*	Signifikant i blokk 4. Reduksjon
Middels utdanning (Referansegruppe = lav utdanning)	0,735*	0,811*	0,844*	Reduksjon i forhold til lav utdanning
Høgskole/universitet (Referansegruppe = lav utdanning)	0,333*	0,442*	0,493*	Sterk reduksjon i forhold til lav utdanning
Under middels lønn. (Referansegruppe = lav lønn)		0,922***	0,778*	Reduksjon i forhold til lav lønn
Over middels lønn (Referansegruppe = lav lønn)		0,592*	0,562*	Sterk reduksjon i forhold til lav lønn
Høy lønn (Referansegruppe = lav lønn)		0,358*	0,383*	Meget sterk reduksjon i forhold til lav lønn
Sykepenger (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			4,503*	Svært sterk signifikant økning
Sosialhjelp (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			3,605*	Svær sterk signifikant økning
Dagpenger (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			0,883	Ikke signifikant på 10 % nivå
Reduksjon: - 2 log likelihood	609	195	1095	
N = 21096				

* = signifikant på 0,01 nivå

** = signifikant på 0,05 nivå

*** = signifikant på 0,1 nivå

Tabell 5.2 inneholder resultatene av logistisk regresjon for 3 blokker. Jeg kunne alternativt bare tatt med resultatene fra modell 3. Da ville jeg imidlertid ikke kunne presentert økningen i

forklaringskraft når en introduserer lønnsvariablene i modell 2 og marginaliseringsvariablene i modell 3.

Modell 1 inneholder seks demografiske variabler foruten to dummyvariabler for utdanning. Da jeg har gjort rede for kodingen i kapittel 3 vil jeg her kun gi en kort oppsummering. Alder er en kontinuerlig variabel, kjønn er kodet med kvinner lik 0 og menn lik 1, sivilstand er dummykodet med enslige som referansegruppe, barn er en dikotom variabel med verdiene 0 og 1. Verdien 1 er gitt til personer som lever med barn. Utdanning er dummykodet der gruppen med lavest utdanning er referansegruppe. I modell 2 innføres lønnsvariablene. De er dummykodet med lav lønn som referansekategori. I modell 3 innføres marginaliseringsvariablene sykepenger, sosialhjelp og dagpenger. Disse er kodet på samme måte; med verdien 1 for mottatt ytelsen og verdien 0 for ikke-mottatt ytelsen.

Resultatet av regresjonen er som forventet ut fra den empiri som er presentert tidligere i oppgaven. I det følgende vil jeg kommentere resultatene fra den største modellen (modell 3) med mindre ikke noe annet blir sagt.

Uførepensjoneringsraten øker med stigende alder. Modellen hevder at oddsen for uførepensjoneringsraten øker med en faktor på 1,097 når en går fra en aldersgruppe til den neste, forutsatt at det er en lineær sammenheng mellom alder og uførepensjoneringsraten. Denne forutsetningen er lite rimelig i de fleste tilfeller hvor alder inngår som forklaringsvariabel. I mitt materiale er forutsetningen om linearitet imidlertid akseptabel. Ved å konstruere en ny variabel, alder kvadrert, fikk jeg en regresjonskoeffisient på $-0,011$. Dette gir en $\exp(B)$ lik 0,989. Tallene indikerer et lite avvik fra en lineær sammenheng. (Virkningen av alder avtar litt ettersom alderen øker, dvs. at kurven blir litt degressiv). Siden $\exp(B)$ for alder kvadrert er så nær opp til 1, finner jeg det tilfredsstillende å anta en lineær sammenheng mellom alder og uførepensjoneringsraten. I så fall vil sannsynligheten for å være uførepensjonert stige proporsjonalt med alderen. Personer som er 66 år vil ha rundt 4,4 ganger større sannsynlighet til å være uførepensjonert enn personer på 50 år.

Den forskjell mellom menn og kvinner som fremkommer i tabell 5.1.1 er også i overensstemmelse med tidligere forskning. I følge mine data synker oddsen med 21 % når en går fra kvinner til menn før introduksjon av lønnsvariablene (blokk 1). Menn har med andre ord en lavere sannsynlighet for å bli uførepensjonert enn kvinner. Dette er tilnærmet likt det

anslaget som jeg får gjennom deskriptiv statistikk, jevnfør tabell 4.2.4. Ved innføring av lønns og marginaliseringsvariablene blir virkningen av kjønn på UFP mindre og ikke signifikant. Dette kan indikere at der eksisterer samspill mellom blant annet kjønn og lønn.

Når det gjelder sivilstand har jeg valgt enslige som referansegruppe. Denne gruppen er riktignok ikke den største gruppen, men stor nok til å være en gruppe som de andre gruppene kan måles mot. Gruppen enslig egner seg godt som referansegruppe både ut fra sosiologisk teori om ekteskapet og ut fra rent metodiske vurderinger. Jeg sikter da til at alle de andre gruppene er eller har vært gift, noe som selvsagt ikke gjelder for min referansegruppe. Der er imidlertid en viss fare for at samboende har blitt kodet som enslige.

Resultatene viser at både gifte og enker/enkemenn har en lavere grad av uførepensjonering enn ugifte. Forskjellen er størst for enker/enkemenn. Gruppen skilte/separerte har omtrent samme sannsynlighet for å bli uførepensjonert som ugifte, men her er resultatet ikke signifikant. Resultatene støtter hypotesen om at sosial integrasjon, i dette tilfelle forstått som tidligere og nåværende samliv, hemmer utvikling av dårlig helse og sannsynligheten for uførepensjonering.

Personer som bor sammen med barn har en litt lavere sannsynlighet for uførepensjonering enn husholdninger uten barn. Dette er i samsvar med de resultater jeg finner i kapittel 4. Personer som lever sammen med barn under 18 år har om lag 13 % lavere sannsynlighet for å bli uførepensjonert sammenliknet med personer som lever i husholdninger uten barn. Disse er i gjennomsnitt noe yngre og dermed vil alder kunne forklare en del av forskjellen.

Virkning av utdanning på uførepensjonering er som forventet ut fra tidligere presentert forskning. Analysen samsvarer også med de resultatene som fremkommer i kapittel 4. Økt utdanningsnivå gir lavere sannsynlighet for uførepensjonering. Sammenhengen er både relativt sterk og signifikant. Personer med lav utdanning (referansegruppen) har litt over 2 ganger større sannsynlighet til å bli uførepensjonert enn personer med høgskole/universitet. Ved innføring av lønn viser resultatet en sterk og negativ virkning på uførepensjonering når lønnen øker, dvs. når en går fra en lavere lønnsgruppe til en høyere lønnsgruppe. Sannsynligheten til å bli uførepensjonert synker med over 60 % når en sammenlikner gruppen med høyest lønn med referansegruppen "lav lønn".

Ved å innføre lønnsvariablene i modell 2 og modell 3 blir virkningen av kjønn svakere og den er dessuten ikke signifikant. Dette strider mot en ganske solid dokumentasjon fra tidligere forskning om at kvinner har større sannsynlighet enn menn for å bli uførepensjonert. Ut fra mine data er det god grunn til å anta at der eksisterer samspill mellom kjønn og lønnsvariablene. Årsaken til en høyere hyppighet av uførepensjon blant kvinner enn blant menn, er således ikke fordi de er kvinner, men fordi de har lavere gjennomsnittlig lønnsinntekt enn menn. I mitt datasett vil 1 av 3 menn være innenfor kategorien "høy lønn". For kvinner er kun 1 av 10 innenfor den høyeste lønnskategorien. Det synes derfor rimelig å konkludere med at kjønn fortsatt virker inn på uførepensjonering, men at styrken av virkningen vil avhenge av lønnsnivået. På samme måte vil endringer i lønnsinntekt virke inn på sannsynligheten for uførepensjonering, men styrken av virkningen vil nå være avhengig av hvilket kjønn det dreier seg om.

Mottak av sykepenger gir en svært sterk økning i sannsynligheten for å bli uførepensjonert. Både utbetaling av sykepenger og uførepensjon forutsetter en såpass dårlig eller sviktende helse at en ikke kan arbeide. Ut fra dette blir den sterke sammenhengen ikke særlig oppsiktsvekkende. Sammenhengen er kommentert i kapittel 4 og jeg vil derfor avstå for videre kommentarer her.

Sannsynligheten for uførepensjonering øker også svært mye dersom en har mottatt sosialhjelp. Sosialhjelpsmottakere har dårligere helse og lavere utdanning sammenliknet med befolkningen for øvrig. Virkningen av å motta sosialhjelp øker med om lag 360 % sammenliknet med personer som ikke har mottatt sosialhjelp etter at en har kontrollert for blant annet utdanning og helse. I tråd med hva som er nevnt i foregående kapitler kan sammenhengen blant annet forklares med at mottak av sosialhjelp ofte virker sterkt pasifiserende. Dette er i særlig grad tilfelle når ytelsen er av rent økonomisk art. Sosialhjelpsmottakeren sosialiseres dermed inn i en rolle som gjør overgangen til uførepensjon lettere. Dette bekrefter teorien om veien til uførepensjon er en "karriere" der en har vært innom andre støttetiltak tidligere i livsløpet enten dette gjelder sykepenger, sosialhjelp eller andre former for støtte.

Jeg finner ingen signifikant virkning på sannsynligheten for uførepensjonering av å ha mottatt dagpenger. Jeg vil derfor ikke kommentere dette utover det som er sagt i kapittel 4.

Nederst i tabell 5.1.1 har jeg tallfestet reduksjonen i log-likelihoodverdiene som følge av overganger fra en modell med kun et konstantledd til blokk1, fra blokk 1 til blokk 2 og fra

blokk 2 til blokk 3. Log-likelihood verdien gir oss et mål på hvor adekvat modellen er med hensyn til å forklare de observerte verdiene på de ulike variablene som inngår i modellen. I vanlig linear regresjon tilsvares denne metoden av minste kvadraters metode og lave verdier på log-likelihood indikerer at modellen vi har brukt passer bra til å forklare empirien. Vi kan måle økningen i forklaringskraft gjennom å tallfeste reduksjonen i log-likelihood verdien når en går fra en modell uten variabler til modell 1, fra modell 1 til modell 2 etc. Av tabellen går det frem at den største økningen i forklaringskraft skjer når en innfører mottak av sykepenges og sosialhjelp i modellen. Ved å sammenlikne log-likelihood verdien til en modell med utelukkende et konstantledd med tilsvarende tall for modell 1, reduseres log-likelihood verdien med 609. Det er nærmest innlysende at en modell med variabler forklarer mer enn en modell uten variabler, og et annet resultat vil mildt sagt være ødeleggende. Det er likevel på sin plass å merke seg at innføring av sykepenges og sosialhjelp gir en større økning i forklaringskraft enn det en oppnår gjennom modell 1.

5.3 Problemet med samspill

Av kapittel 4 og det foreliggende kapittel er det all grunn til å anta at der finnes samspill mellom kjønn og lønnsinntekt. Av tabell 5.1.1 går det frem at virkningen av kjønn ikke lenger signifikant når modellen ble utvidet med lønnsvariablene og dette kan indikere at der eksisterer samspill mellom kjønn og lønnsvariablene. En kan undersøke graden av samspill gjennom å utvide modellen med en egne samspillvariabler lik produktet av lønnsvariablene og kjønn.¹⁶ Dette kan være relativt komplisert å tolke etterpå. En annen og enklere vei å gå er å dele utvalget i to, et for kvinner og et for menn. Ved å gjøre separate analyser for hvert kjønn, vil en kunne sammenlikne virkningene av de uavhengige variablene på UFP for kvinner med tilsvarende virkninger for menn. Dersom disse er svært forskjellige, vil der være grunn til å anta at kjønn spiller en viktig rolle når en skal anslå virkningen av for eksempel lønnsinntekt, gitt at forskjellen er signifikant. Problemet her vil rent konkret være å undersøke om menn og kvinner reagerer likt med hensyn til uførepensjonering når lønnen endres, eller om et av kjønnene er mer følsomme overfor lønnsendringer enn det andre.

---

¹⁶ Jeg undersøkte spillet mellom kjønn og lønn ved å lage en ny samspillvariabel. Samtidig gjeninnførte jeg lønn som en kategorisk variabel med verdier tilsvarende hver av dummyvariablene. Resultatene fra regresjonsanalysen ga en signifikant samspillvariabel og dessuten signifikante endringer i regresjonskoeffisientene og tilhørende standardavvik til lønn og kjønn sammenliknet med en modell uten samspillvariabel.

Det å velge å foreta en analyse for hvert kjønn, kan også gis en begrunnelse utover det rent metodiske. Både teori og tidligere forskning viser at kvinner og menn har forskjellige livsløp. Disse forskjellene har riktignok endret seg noe for kvinner og menn født i siste del av forrige århundre. Personene i mitt utvalg er imidlertid mye eldre og dermed er forskjellene i livsløpene også større. En skulle anta at kvinners holdninger til arbeid og lønnsinntekt er noe forskjellig fra menns. I en viss forstand er arbeid og arbeidsbetingelser ikke like sentrale livsområder som for menn. Kvinner har roller innenfor andre områder i livet som i mange tilfeller betyr mer for deres identitet enn hva lønnstakerrollen betyr. Dette vises også ved at kvinnene jevnt over takler overgangen fra jobb til pensjon bedre enn menn (Blekesaune og Øverbye 2002).

Tabell 5.3 Logistisk regresjon for kvinner og menn. Avhengig variabel er UFP ved t₅. Tall i oddsrater.

Variabler	Kvinner	Menn
Alder	1,219*	1,400*
Gift (Referansegruppe: ugift)	0,861	0,870
Enke/enkemenn (Referansegruppe: ugift)	0,589*	0,922
Skilt/separert(Referansegruppe: ugift)	1,019	0,915
Barn (Med barn = 1, uten barn = 0)	0,706*	0,953
Middels utdanning (Referansegruppe: Lav utdanning)	0,844*	0,841*
Høgskole/universitet (Referansegruppe: Lav utdanning)	0,589*	0,407*
Under middels lønn (Referansegruppe: Lav lønn)	0,664*	0,922
Over middels lønn (Referansegruppe: Lav lønn)	0,529*	0,569*
Høy lønn (Referansegruppe: Lav lønn)	0,387*	0,406*
Sykepenger (Mottatt sykepenger = 1, ikke mottatt = 0)	4,753*	4,225*
Sosialhjelp (Mottatt sosialhjelp = 1, ikke mottatt = 0)	3,614*	3,611*
Dagpenger (Mottatt dagpenger = 1, ikke mottatt = 0)	1,082	0,686
	9541	11096

* = signifikant på 0,01 nivå

** = signifikant på 0,05 nivå,

*** = signifikant på 0,1 nivå

Jeg vil innledningsvis først gi en generell kommentar til de resultatene som foreligger i tabell 5.3. Deretter vil jeg kommentere virkningen av lønnsvariablene på de to kjønn.

Som vi ser har alder en signifikant virkning på uførepensjonering. Virkningen av det å bli eldre er imidlertid litt sterkere for menn enn for kvinner.

Av sivilstand er det kun signifikant virkning for enker. Eldre kvinner med avdød ektefelle har en langt lavere sannsynlighet til å gå av med uførepensjon enn enslige kvinner. Denne forskjellen er noe uventet, men kan forklares ut fra flere forhold. De aller fleste enker har hatt

ektefeller som er noen år eldre. Mange av disse mennene var allerede pensjonert da de ”gikk bort”. Dette vil utløse en enkepensjon/etterlatte pensjon til den gjenlevende ektefellen, i dette tilfelle kvinnen. Enslige kvinner har ikke samme tilgang til etterlatte pensjon. De må i større grad forsørge seg selv og dersom dette ikke er mulig gjennom eget arbeid vil uførepensjonering være et reelt alternativ for mange. Når det gjelder menn, er ikke forskjellen mellom enslige og enkemenn signifikant med hensyn til uførepensjon. Vi kan dermed ikke si noe sikkert om der foreligger en virkning av at ektefellen dør med hensyn til uførepensjonering.

Virkningen av å bo sammen med barn er signifikant for kvinner og viser en lavere sannsynlighet for uførepensjonering enn for kvinner som ikke bor sammen med barn. En forklaring på forskjellen er at kvinner med barn er i en situasjon hvor forsørgeransvaret for barna står sterkt. Dette kan skjøttes på en mer akseptabel måte gjennom eget arbeid enn gjennom uførepensjonering, selv om uførepensjonen har et barnetillegg for barn under 18 år. I den grad kvinner mellom 50 og 66 år lever sammen med barn, er det svært sannsynlig at en god del av disse barna er for gamle til å motta ytelser som barnetillegg og barnetrygd. Egen arbeidsinntekt er dermed mer gunstig enn uførepensjon, selv om helsen skulle skranke litt. En del av disse kvinnene med barn lever sannsynligvis sammen med en partner, som også bidrar til den samlede husholdningsinntekten. Kvinnene kan dermed velge å ”privatisere” problemer med sviktende helse ved å redusere arbeidstiden fremfor å søke UFP. I mitt datamateriale er de fleste kvinner som lever sammen med barn også gifte eller samboende. 78 % av barna bor sammen med gifte kvinner, mens kun 2,5 % av barna bor sammen med enslige kvinner. Kvinner som bor sammen med barn og ektefelle/samboer vil antakeligvis ha lavere sannsynlighet for uførepensjonering enn kvinner uten barn innenfor de øvrige kategoriene for sivilstand.

For menn er der ingen signifikant virkning på uførepensjonering om de bor med barn eller ikke. Vi kan dermed ikke si noe sikkert om det å bo sammen med barn eller ikke betyr like mye for menn som for kvinner med hensyn til overgang fra jobb til uførepensjon.

Virkningen av utdanning er signifikant for begge kjønn. Sannsynligheten til å bli uførepensjonert avtar med økende utdanning. Reduksjonen i uføresannsynligheten er sterkest for gruppen menn med høyeste utdanning. Menn med høyest utdanning har omlag 60 % lavere sannsynlighet for uførepensjonering sammenliknet med menn som bare har grunnskole. Forskjellen for kvinner med henholdsvis lav og høy utdanning er atskillig mindre. Virkningen

av å ta utdanning er således mer preventiv med tanke på uførepensjonering for menn enn for kvinner. De mest nærliggende forklaringer på dette går på forskjeller mellom kjønnene med hensyn til hvilke sektorer og yrker de jobber innenfor, jobbinnhold og hvorvidt de er ledere eller ikke. Dette er forhold som jeg ikke har funnet plass til i min undersøkelse. Dermed avstår jeg fra videre kommentarer.

Virkingen av å ha mottatt dagpenger er også forskjellig for menn og kvinner. Det er kun for menn at dagpenger har en signifikant reduksjon i sannsynligheten for uførepensjonering. Virkingen på kvinner er ikke signifikant. Dersom mottak av dagpenger skal være en indikasjon på marginalisering i forhold til arbeidslivet, vil det være nærliggende å forvente en økt sannsynlighet for uførepensjonering. Men det motsatte er altså resultat ut fra mine analyser. Det er vel og merke først etter at analysen ble gjort for menn alene at utslaget ble signifikant. Det er nærliggende å anta at dagpengemottak kanskje ikke er et egnet mål på marginalisering i alle tilfeller, men snarere en indikasjon på en viss tilknytning til arbeidsmarkedet. Retten til dagpenger krever at en har fått redusert sin stilling med minst 50 %, at en har hatt en inntekt på litt over 109 000 siste år (2007) og at en har arbeidet over en viss periode. For menns del kan dette innebære en bekreftelse på at de er etablert innenfor arbeidsmarkedet, og at muligheten til å komme i arbeid igjen er rimelig god selv for eldre arbeidstakere. Manglende signifikans for kvinner kan tyde på at de har forskjeller i deres tilknytning til arbeidsmarkedet. En del kvinner vil på lik linje med menn ha tilgang til dagpenger mens andre er utestengt fra ordningen fordi de er marginalisert i forhold til arbeidslivet.

Et eventuelt samspill mellom lønn og kjønn kommer frem i tabell 5.2. Virkingen av lønn på uførepensjonering er signifikant for begge kjønn for alle lønnsendringer med unntak av menn som går fra lav lønn til den neste lønnsgruppen. Så lenge det er forskjeller i oddsratene til menn og kvinner ved lønnsendringer, vil det foreligge samspill, uavhengig av om menn tjener mer enn kvinner i utgangspunktet. Oddsratene til kvinner ved under middels lønn, over middels lønn og ved høy lønn er noe forskjellig i tallverdi men har samme retning som oddsratene for menn. Resultatene indikerer at sannsynligheten for uførepensjonering synker litt mer for kvinner enn for menn når lønnen øker.

Resultatene samlet sett er som forventet. Jo høyere lønn en har, desto lavere sannsynlighet for uførepensjonering. Begge kjønn reduserer sannsynligheten for uførepensjonering ganske betydelig når de går fra gruppen med lav lønn til høy lønn, og som nevnt er endringen litt større

for kvinner enn for menn. Der er størst forskjell mellom kjønnene når en går fra referansegruppen med lav lønn til neste lønnsgruppe. For menn er virkningen liten og ikke signifikant. (Et 95 % konfidensintervall vil strekke seg fra 0,792 til 1,075. Dette innebærer at virkningen er forskjellig for menn når de går fra lav lønn til under middels lønn. For noen menn reduseres sannsynligheten for UFP, for andre er den økende, mens andre igjen ikke påvirkes av lønnsendringen). For kvinners del er virkningen sterk og signifikant. En moderat bedring i lønnen når den i utgangspunktet er lav, bidrar således til at færre kvinner vil bli uførepensjonerte. Dette kan ha sammenheng med at de lavest lønnede kvinnene i enkelte tilfeller har en kompensasjonsgrad på over 100 %, og da spesielt kvinner med barn. Det svarer seg derfor ikke å ta seg arbeid når lønnen er svært lav, alt annet likt. En liten lønnsøkning vil for kvinnes del gi seg utslag i at flere prøver å få seg arbeid eller velger å fortsette som yrkesaktiv og dermed vil andelen som blir uføretrygdet synke.

5.4 En oppsummering

Resultatene av analysen viser stort sett ingen overraskelser, verken ut fra teori og empiri i kapittel 2 eller ut fra den deskriptive analysen i kapittel 4. Det ser ut til at helse er den viktigste faktoren for å forklare uførepensjonering. I mange tilfeller vil det da kunne dreie seg om helsemessig utstøting. Både alder og lønnsinntekt bidrar for øvrig til å forklare uførepensjonering. Omfanget av uførepensjoneringen øker med alderen og tidspunktet fra førstegangsregistrering. Lønnsinntekten virker indirekte inn på kompensasjonsgraden. Jo lavere lønnen er, desto høyere blir kompensasjonsgrad. I følge attraksjonsteorien skulle dette innebære høyere sannsynlighet for uførepensjonering blant lavinntektsgruppene. Dette blir da også bekreftet i min analyse.

Resultatene i analysen bærer totalt sett preg av at menn og kvinner har ulike livsløp og dermed ulik tilknytning til arbeidsmarkedet. Dette fører til forskjellige yrkeskarrierer og forskjellige holdninger til arbeid. Til en viss grad bidrar dette forholdet, sammen med en rekke andre forhold, til å forklare en noe høyere sannsynlighet for UFP blant kvinner enn blant menn, og da spesielt i aldersgruppen 50 – 60 år. Jeg regner for øvrig med at kjønnsforskjellene blir enda tydeligere i neste kapittel. Dette vil dreie seg om avtalefestet pensjon, en ordning som krever en tettere og lengre fartstid innenfor et inntektsgivende arbeid. Analysen vil for øvrig være identisk med den som er gjennomført i dette kapitlet.

Kapittel 6

Analyse med avtalefestet pensjon (AFP) som avhengig variabel.

6.1 Innledning

I dette kapittelet vil jeg bruke metoden og modellen som er brukt i det foregående kapittelet. Det er dermed virkningen av de samme uavhengige variablene som skal undersøkes, men nå med hensyn på tilbøyeligheten til å gå av med AFP. Utvalget vil imidlertid bli avgrenset til de aldersgruppene som formelt har tilgang til å ta ut AFP, dvs. fra og med 62 til og med 66 år. Ettersom den deskriptive analysen i kapittel 4 viste at ingen med AFP har mottatt sosialhjelp, vil jeg utelate denne variabelen i den følgende analysen.

6.2 Analyse for begge kjønn under ett

Tabell 6.1 viser resultatene av logistisk regresjon ved t_5 . Jeg har også i dette kapittelet tatt med den stegvise utvidelsen av modellen for derigjennom å vise i hvilken grad de nye variablene øker modellens forklaringskraft. Når jeg i det følgende kommenterer resultatene, vil jeg hovedsakelig ta utgangspunkt i resultatene fra modell 3, og det vil gå frem av teksten når jeg kommenterer resultater fra de to andre modellene.

Ikke helt uventet øker sannsynligheten for overgang til AFP når alderen øker. En del tidligere forskning viser at arbeidstakerne vil gå av ved første og beste anledning (Hernæs et al. 2002: 36), eller at der finnes en viss opphopning på offentlig sanksjonerte pensjoneringsaldrer som for eksempel ved 62 og 65 år (Snartland og Øverbye 2003: 21). Mine data viser imidlertid ingen slik tendens da avgang med AFP øker noenlunde jevnt innenfor det aktuelle aldersintervallet 61 – 66 år. Dette kan forklares med et visst etterslep av normdannelsen for tidlig avgang fordi AFP-ordningen var relativt ny i den perioden det her er snakk om. Det forholder seg videre slik at en liten del av mitt utvalg ikke hadde reell mulighet til å gå av ved 62 år fordi denne aldersgrensen ble først innført i 1998. Sist men ikke minst er det også mulig at mange ønsker å fortsette å jobbe selv om de kunne gått av ved fylte 62 år.

Ut fra gjennomgangen av tidligere forskning skulle en forvente at menn i større grad enn kvinner gikk over til AFP. Dette viser seg også å være tilfelle for modell 1. Som tidligere nevnt kan denne forskjellen skyldes manglende rettighetsopptjening hos kvinner. En annen forklaring tar utgangspunkt i en seleksjonshypotese. I følge denne utgjør kvinner som er i arbeid ved fylte 62 år en gruppe med god helse og sterk motivasjon for fortsatt yrkesdeltaking. Denne hypotesen synes rimelig ut fra resultatene i forrige kapittel. Der kommer det frem at kvinner har større sannsynlighet for uførepensjonering enn menn i alle aldersgrupper, inklusiv alderen 50 – 61 år, dvs. før de kommer opp i en alder der de har rett på AFP.

Ved innføring av lønnsvariablene i modell 2, avtar virkningen av kjønn og kjønn er ikke lenger signifikant. Dette skulle indikere at det også ved overgang til AFP er et samspill mellom kjønn og lønn. I så fall vil økninger i lønnen gi ulike virkninger for menn og kvinner med hensyn til avgang med AFP. Det kan alternativt tenkes at kjønn kun har en indirekte virkning på avgang med AFP ved at menn og kvinner i utgangspunktet har forskjellig lønn. Tas det hensyn til dette er et ingen selvstendig effekt av kjønn og effekten av kjønn som kommer frem i modell 1 er da spuriøs. Begge to forklaringene vil bli undersøkt senere i dette kapittelet når jeg foretar separate analyser for menn og kvinner. Først vil jeg imidlertid se på de andre variablene i 6.1.

Giftede har lavere avgang til AFP enn enslige. Reduksjonen i forhold til enslige er på litt over 20 % fra og med modell 2. I modell 1 er virkningen langt mindre og dessuten ikke signifikant. Det ser med andre ord til at innføring av lønnsvariablene i modellen også virker inn på effekten av å være gift i forhold til referansegruppen enslige.

En mulig forklaring på at gifte generelt har lavere overgang til AFP enn enslige, er at gifte samkjører uttaket av tidligpensjonering. Etersom menn i gjennomsnitt har en litt yngre ektefelle, vil det hovedsakelig være menn som utsetter overgangen til AFP. Det omvendte kan for øvrig også være tilfelle. Da vil gifte kvinner ha høyere tilbøyelighet til å ta ut AFP enn enslige kvinner fordi deres mannlige partner allerede har gått av med pensjon, enten ved overgang til AFP eller til ordinær alderspensjon. I følge mine data er nettoeffekten negativ, noe som innebærer at gifte menns lavere avgang til AFP mer enn oppveier gifte kvinners økte sannsynlighet til å gå av med AFP. Dette er også i samsvar med resultatene som fremkommer ved å foreta analyse for kvinner og menn hver for seg.

Tabell 6.1 Logistisk regresjon. Avhengig variabel er AFP ved t5. Målt i oddsrate(OR).

Modell	1	2	3
Uavhengige variable			
Alder. Dummy 63 år (Ref. gruppe: 62 år)	1,716*	1,841*	1,828*
Alder. Dummy 64 år (Ref. gruppe: 62 år)	2,334*	2,554*	2,578*
Alder. Dummy 65 år (Ref. gruppe: 62 år)	3,106*	3,545*	3,557*
Alder. Dummy 66 år (Ref. gruppe: 62 år)	3,321*	4,104*	4,145*
Kjønn Menn = 1, kvinner = 0	1,194**	1,044	1,026
Gift (Ref. gruppe: Enslige)	0,934	0,775***	0,781***
Enke (Ref. gruppe: Enslige)	0,514*	0,527*	0,530*
Skilt/separert (Ref. gruppe: Enslige)	0,965	0,754***	0,766***
Barn Lever sammen med barn = 1, ellers 0	0,554*	0,610*	0,638**
Middels utdanning (Ref. gruppe: Lav utdanning)	1,338*	1,043	1,026
Høgskole/universitet (Ref. gruppe: Lav utdanning)	2,088*	1,334*	1,294*
Under middels lønn (Ref. gruppe: Lav lønn)		7,951*	8,465*
Over middels lønn (Ref. gruppe: Lav lønn)		12,450*	12,870*
Høy lønn (Ref. gruppe: Lav lønn)		8,638*	8,640*
Sykepenger Mottatt = 1, ikke mottatt = 0			0,649*
Dagpenger Mottatt = 1, ikke mottatt = 0			0,660
Reduksjon i log-likelihoodverdien	235	507	20

N = 4765

* = signifikant på 1 %

** = signifikant på 5 %

*** = signifikant på 10 %

Resultatene fra tidligere forskning er ikke helt entydige på dette området. Midtsundstad (2005) kommer frem til at enslige eller gifte med pensjonert ektefelle ikke har høyere sannsynlighet til å ta ut AFP enn gifte med yrkesaktiv ektefelle. Hun åpner likevel for at den manglende effekten

kan skyldes at virkningen av sivilstand er forskjellig for menn og kvinner, dvs. en forklaring som samsvarer med min tolkning ovenfor. I en analyse gjort av West Pedersen (1997) gir sivilstand en liten men ikke signifikant effekt for menn med hensyn til avgangsalder. For kvinner finner han at virkningen samlet sett er signifikant og positiv. Dette er et resultat av at gifte kvinner med eldre ektefelle vil ha høyere tilbøyelighet til å tidligpensjonere seg enn kvinner for øvrig. For enslige kvinner forholder det seg motsatt, dvs. de har lavere sannsynlighet for avgang via AFP enn sine jevnaldrede ”søstre”. Blekesaune og Solem (2002) konkluderer med at ektefolk og samboende samkjører avgangen fra arbeidslivet, og at dette oftere skjer ved at kvinner fremskynder pensjonering enn ved at menn utsetter avgangen. Som nevnt viser min analyse for menn at gifte menn har mindre sannsynlighet til å gå av med AFP enn enslige menn. Mine data gir imidlertid ikke informasjon om ektefelle er pensjonert eller ikke og dermed har jeg ikke mulighet til å avdekke den direkte virkningen av ektefellens pensjonsstatus. De forskjeller jeg finner mellom gifte/ugifte menn og kvinner i mine analyser kan derfor ikke direkte tilbakeføres til en egen variabel hvor ektefelles forhold til arbeidslivet (i arbeid eller pensjonert) inngår.

Både enker/enkemenn og tidligere gifte har lavere sannsynlighet for å ta ut AFP enn enslige. På et generelt grunnlag kan en forstå de forskjeller som analysen viser ut fra det etablerte kjønnsrollemønsteret som var gjeldende på 1950 tallet og frem til om lag 1970. Dette kalles ofte for ”husmorens tidsalder”, der kvinnens rolle er hjemmet/familien mens mannen har i oppgave å forsørge barn og ektefelle. Personene i mitt utvalg er født i årene 1931 til 1936. Når de om lag 20 år etterpå etablerer parforhold, skjer dette innenfor en ramme med klar arbeids- og ansvarsfordeling mellom kjønnene. I tiden frem til pensjonsalderen vil gifte/tidligere gifte kvinners ulønnede omsorgsarbeid i hjemmet diskvalifisere dem for muligheten til å ta ut AFP.

Dersom en forsørger barn i husholdningen vil sannsynligheten for overgang til AFP reduseres betraktelig. AFP gir i hovedsak samme pensjonsytelse som ordinær alderspensjon ved fylte 67 år. Dertil kommer et AFP tillegg. Samlet sett gir dette en kompensasjonsgrad etter skatt på 80 % (NOU 1998:19). Men pensjonsordningen gir normalt sett ingen tillegg for forsørgerbyrde i form av barnetillegg og liknende. Det kan også tenkes at normen om forsørgelse ved eget arbeid oppleves sterkere så lenge en forsørger barn.

Virkningen av utdanning er bare delvis som forventet. Høyere utdanning fører som regel til at yrkesaktiviteten til seniorer økes. I mine data finner jeg bare støtte til en slik sammenheng for

menn med middels utdanning. De øvrige resultatene viser en motsatt tendens ved at høyere utdanning bidrar til økt sannsynlighet til å gå av med AFP. Dette kan bare forklares med at økt utdanning gir bedre tilgang til AFP, og at denne siste effekten er sterkere enn den førstnevnte. Det er først og fremst utdanning innenfor kategorien høyskole/universitet som viser en relativt sterk og signifikant økning i uttak av AFP i forhold til personer med lav utdanning. Ved innføring av lønnsvariablene avtar virkningen av utdanning i styrke og den er ikke lenger signifikant for gruppen med middels utdanning. Dette skulle tilsi at den sterke virkningen av utdanning i modell 1 til dels skyldes en indirekte virkning av lønn. Det forholder seg likevel slik at personer med høyskole/universitet har om lag 30 % større sannsynlighet til å gå av med AFP enn personer med lav utdanning (referanse gruppen). Dette bryter dels med forskning som viser at personer med høy utdanning gjerne utsetter avgangen fra yrkeslivet. En slik konklusjon forutsetter imidlertid at samme utdanningsnivå gir tilgang til samme type jobber, noe som langt fra er tilfelle. Personer med eksempelvis høyskole/universitet kan arbeide innenfor svært ulike yrker med forskjellige avgangsmønstre. Det blir derfor feil å oppfatte hver av utdanningsgruppene som homogene grupper. Snartland og Øverbye (2003) sammenlikner 2 grupper hvor begge har 3-årig høyskoleutdanning, henholdsvis lærere og ingeniører. De finner at pensjonsforventningene og avgangsmønstre er ”kontekstavhengige”. ”Dette begrenser muligheten til å generalisere på tvers av yrkesgrupper – selv hos ”typiske” middelklasseyrker som krever tilnærmet like lang utdanning” (Snartland og Øverbye 2003: 8). Etersom jeg selv ikke har med yrke som egen variabel i mine analyser, skulle dette tilsi en viss forsiktighet når en tolker den effekten variabelen utdanning har på avgang fra yrkeslivet før fylte 67 år.

I analysen av mitt datasett har lønnsvariablene en meget sterk og signifikant positiv effekt på uttak av AFP. De høye oddsratene kan forklares ut fra den kodingen jeg har gjort i min konstruksjon av dummyvariablene for lønn. Referansegruppen er personer med lav lønn og de med lavest lønn innenfor denne gruppen vil ha for liten lønn til at de kan gå av med AFP. Dermed vil de øvrige lønnsgruppene få tilsvarende høyere oddsrater. Ved å ta bort verdiene for lønn som ikke gir tilgang til AFP, blir oddsratene for de tre dummykodete lønnsvariablene redusert til om lag 1/3 av verdiene de har i tabell 6.1.1. Resultatene av denne analysen finnes i vedlegg 4.

Jeg velger likevel å gjøre analysen uten å ta bort den del av lønnsintervallet som ikke gir tilgang til AFP. Dersom en alternativt avgrenser utvalget etter alle kriterier som gir tilgang til AFP, vil en tilsløre de strukturelle forhold som bidrar til å ekskludere individer fra en gunstig

tidligpensjonsordning/AFP. Jeg får dermed ikke anskueliggjort at ordningen ekskluderer noen grupper av arbeidstakere selv om aldersbetingelsene er oppfylt. Fra kapittel 4 vet vi at kvinner er overrepresentert i gruppen med lav lønn. En avgrensning av utvalget ut fra lønnskriteriet for tilgang til AFP vil gjøre at menn blir overrepresentert i utvalget og resultatene vil bli deretter. Virkningen av de andre variablene på AFP vil med andre ord bli preget av at menn er overrepresentert og resultatene vil da i mindre grad være representative for begge kjønn.

På et generelt grunnlag er det overraskende at virkningen av lønn er såpass sterk og positiv. Som tidligere nevnt avtar kompensasjonsgraden med økning i lønnsinntekten. I tillegg har AFP-ordningen et tak på kompensasjonsgraden lik 70 %. Det er altså slik at personer med høy lønn taper relativt sett mest på å gå av med AFP. Når mine funn viser at økt lønn gir høyere sannsynlighet for overgang til AFP, svekker dette betydningen av økonomiske insitamenter når en skal forklare avgangen fra arbeidslivet. En må da søke forklaringen med utgangspunkt i andre sosiale forhold som korrelerer positivt med lønn, eksempelvis utdanning.

Mottak av sykepenger reduserer sannsynligheten for å gå av med AFP. Virkningen er her relativt sterk og klart signifikant. Dette utfyller bare bildet fra kapittel 4 og 5. Avtalefestet pensjon er først og fremst for personer med bra helse og rimelig bra lønn etc. Jeg ville i utgangspunktet forventet en tilsvarende virkning for mottak av dagpenger. Arbeidsledighet kan i mange tilfeller spolere den nødvendige fartstid i en AFP- bedrift som gir rett til AFP.

Oddsratene for mottak av sykepenger og dagpenger er tilnærmet like store (eller rettere sagt like små), men virkningen av å ha mottatt dagpenger er ikke signifikant. Virkningen av dagpenger er imidlertid signifikant i en analyse med et avgrenset utvalg der lønninger mindre enn 50 000 kroner er tatt bort, jfr. vedlegg 4. Ettersom betingelsene til å få dagpenger også krever et visst minimums lønnsnivå, vil en med en viss rett kunne konkludere med at mottak av dagpenger gir en betydelig reduksjon (over 50 %) i sannsynligheten for å gå av med AFP.

Vi ser for øvrig at den første modellen reduserer log-likelihoodverdien med 225 i forhold til en modell uten variabler. Ved sammenlikning mellom modellene ser en at den største reduksjonen i log-likelihoodverdien (-2LL) skjer ved innføring av lønnsvariablene. Den er lik 509. Ved innføring av marginaliseringsvariablene i modell 3 får vi bare en liten økning i forklaringskraften.

6.3 Separate analyser for hvert kjønn

På samme måte som for uførepensjonering synes det å være forskjeller i pensjoneringsatferden med hensyn til AFP mellom menn og kvinner. Resultatene av analysen presentert i tabell 6.1 indikerer at det er samspill mellom lønn og kjønn i virkningen på AFP. Dette innebærer at effekten av lønnsendringer ikke er den samme for menn og kvinner, noe som kan avdekkes gjennom å gjøre separate analyser for menn og kvinner.

Resultatet av denne analysen foreligger i tabell 6.2 og den viser blant annet at alder har en sterk og signifikant virkning på overgang til AFP for begge kjønn. Virkningen av alder er imidlertid noe sterkere for kvinner enn for menn. Tidligere forskning har vist at sannsynligheten for AFP har vært spesielt stor for aldersgruppene 62 og 65 år. I mine data fordeler imidlertid uttak av AFP seg jevnt økende fra 62 til 66 år når en ser begge kjønn under ett; tabell 6.1. Ved å se på overganger til AFP for menn og kvinner hver for seg innen hvert av årskullene fra 62 til 66 år, finner en at der er kjønnsbestemte forskjeller i avgangsmønsteret. I utgangspunktet vil en større andel av mennene enn av kvinnene ta ut AFP på alle alderstrinn fra 62 til 66 år, noe som går frem av tabell 6.3 nedenfor og som også kom frem i den deskriptive analysen i kapittel 4. Kvinners avgangsmønster støtter seleksjonshypotesen om at kvinner som har holdt ut i jobb inntil de når nedre aldersgrense for AFP, er friskere enn de øvrige kvinnene og dessuten motivert til å fortsette i arbeid inntil de går av med ordinær alderspensjon. For kvinners del er andelen med AFP blant 66-åringene om lag 3 ganger større enn andelen blant 62-åringene. For menn er forskjellen i andeler mellom de yngste og de eldste noe mindre. Tabell 6.2 gir et tilsvarende bilde av forskjellene i avgangsmønsteret mellom kvinner og menn. I forhold til referansegruppen på 62 år er der større økninger i oddsratene for kvinner enn for menn når en går fra 62 til 63 år, fra 63 til 64 år osv. Dette viser at menn i større grad enn kvinner går av med AFP ved fylte 62 år, det vil si ved første og beste anledning. Ettersom 62 år er referansekategori er det frem at kvinner har 5,6 ganger større sannsynlighet til å gå av ved fylte 66 år i forhold til avgangstilbøyeligheten ved fylte 62 år. Tilsvarende tall for menn er bare 3,6 ganger høyere sannsynlighet. Det kan synes som om menn venter med å gå av inntil de har rett på avgang via AFP, selv om helsetilstanden for en del av mennene kunne gitt tidligere avgang men da med UFP.

Tabell 6.2 Logistisk regresjon for kvinner og menn. Modell 3. Avhengig variabel er AFP ved t_5 . Tall i oddsrater.

Variabler	Kvinner	Menn
Alder. Dummy 63. (Referansegruppe 62 år)	1,994*	1,774*
Alder. Dummy 64.(Referansegruppe 62 år)	3,547*	2,199*
Alder. Dummy 65.(Referansegruppe 62 år)	4,970*	3,021*
Alder. Dummy 66. (Referansegruppe 62 år)	5,618*	3,654*
Gift (Referansegruppe: ugift)	1,109	0,676**
Enke/enkemenn (Referansegruppe: ugift)	0,498*	0,736
Skilt/separert (Referansegruppe: ugift)	0,864	0,719***
Barn (Med barn = 1, uten barn = 0)	0,506	0,668**
Middels utdanning (Referansegruppe: Lav utdanning)	1,606*	0,787**
Høgskole/universitet (Referansegruppe: Lav utdanning)	1,615*	1,090
Under middels lønn (Referansegruppe: Lav lønn)	7,371*	9,645*
Over middels lønn (Referansegruppe: Lav lønn)	11,474*	14,683*
Høy lønn (Referansegruppe: Lav lønn)	4,903*	10,552*
Sykepenger (Mottatt sykepenger = 1, ikke mottatt = 0)	0,751*	0,564*
Dagpenger (Mottatt dagpenger = 1, ikke mottatt = 0)	0,629	0,698
Reduksjon i log-likelihood (Omnibus)	354	328

* = signifikant på 0,01 nivå

** = signifikant på 0,05 nivå

*** = signifikant på 0,10 nivå

Tabell 6.3 Prosentandel med overgang til AFPs innen hvert alderstrinn fra 62 – 66 år fordelt på kjønn. Oppfølgingstiden er 5 år ($t = t_5$).

Alder	Kvinner	Menn
62 år	8,1	12,7
63 år	13,8	19,5
64 år	20,0	22,5
65 år	24,1	27,6
66 år	23,8	29,8

Tabell 6.2 viser ellers at gifte menn har lavere sannsynlighet for overgang til AFP enn ugifte menn. Dette kan som nevnt forklares ut fra at noen menn utsetter avgangen fra arbeidslivet fordi de har yngre yrkesaktive ektefeller. For kvinner forholder det seg omvent. Tallene viser at gifte kvinner har litt større sannsynlighet til å ta ut AFP enn ugifte, men resultatet er ikke signifikant på 10 prosent nivået. Resultatene for enkemenn og skilte kvinner er heller ikke signifikante. Jeg vil derfor ikke kommentere resultatene for sivilstand utover det som allerede er gjort.

Effekten av å leve sammen med barn reduserer sannsynligheten til å ta ut AFP for begge kjønn. Resultatet er bare signifikant for menn. Et enkelt regnestykke skulle tilsi at mennene som bor sammen med barn har blitt fedre i godt voksen alder. I den grad de går inn i rollen som forsørger og far på samme vis som yngre fedre, vil dette kunne være en forklaring på redusert overgang til AFP (i forhold til jevngamle menn som ikke lenger lever sammen med barn). Mine data inneholder imidlertid ingenting om hvordan normer virker på pensjoneringsbeslutningen og kan dermed verken bekrefte eller avkrefte hypotesen ovenfor.

Virkingen av utdanning viser at det først og fremst er kvinner med middels og høy utdanning som har økt sannsynligheten til å gå av med AFP i forhold til referansegruppen med lav utdanning. For menn med middels utdanning er sannsynligheten til å gå av med AFP over 20 % lavere sammenliknet med referansegruppen med lav utdanning. For menn innenfor kategorien med høyest utdanning er effekten av utdanning ikke signifikant. Det ser med andre ord ut til at effekten av utdanning er forskjellig for menn og kvinner med hensyn til i hvilken grad og når de går av med AFP. Når virkingen av høyere utdanning ikke bidrar til at kvinner gjør mindre bruk av AFP men tvert i mot øker denne, kan dette forklares med at utdanning gir større tilgang til AFP. Effekten av økt tilgang vil sannsynligvis mer enn oppveie den tilbøyelighet økt utdanning gir med hensyn til å utsette avgangen fra yrkeslivet. Mange kvinner med høy utdanning tar seg jobb innenfor helse, omsorg og utdanning hvor AFP ordningen er godt innarbeidet som en akseptert avgang fra arbeidslivet. Samtidig vet vi at arbeidspresset er stort innenfor disse yrkene og at gjennomsnittlig avgangsalder er langt lavere enn nedre grense for AFP. Det er med andre ord en selektiv gruppe av kvinner med middels og høy utdanning som buker anledningen til å tidligpensjonere seg med AFP.

Effekten av lønn på sannsynligheten for AFP er sterk og signifikant for begge kjønn og henger som nevnt til dels sammen med hvordan lønnskategoriene er kodet. Min modell forutsetter at en økning i lønnen gir samme økning i sannsynligheten til å gå av med AFP for begge kjønn (Skog 2005: 414). Mine resultater viser ulike oddsratere for menn og kvinner når en øker lønnene ved å gå fra lav lønn til de øvrige lønnsgruppene, og det kan se ut som om virkningen av lønn på AFP er størst for menn. I den grad lønnsøkninger virker forskjellig for menn og kvinner med hensyn til deres avgang med AFP, vil en forklaring kunne være at der eksisterer samspill mellom kjønn og lønn i sine virkninger på AFP. Jeg testet denne forklaringen ved å innføre et samspill-ledd i modell 3 samt i en modell hvor lønnsvariabelen var kategorisk med 4 verdier, men fikk da ikke signifikante resultater i noen av tilfellene (Tabellene er ikke tatt med). Det kan derfor tenkes at den manglende signifikans mellom kjønn og AFP ved utvidelse av modellen med lønnsvariablene (modell 2, tabell 6.1), skyldes at sammenhengen mellom kjønn og AFP er helt eller delvis spuriøs. I så fall vil kjønn bare virke på AFP gjennom lønn fordi menn og kvinner i utgangspunktet har ulike verdier på lønn. Tar vi hensyn til disse kjønnsforskjeller i lønn, vil den selvstendige effekten av kjønn på AFP helt eller nesten helt forsvinne. Ut fra at (1) samspilltesten ikke ga signifikante resultater, at (2) lønnsforskjellene i mitt utvalg er svært store¹⁷ og at (3) effekten av lønn på AFP er signifikant og sterk, finner jeg det mest sannsynlig å anta at kjønn har liten eller ingen selvstendig virkning på sannsynligheten til å gå av med AFP. En utjevning av lønnsforskjellene mellom menn og kvinner ville i så fall føre til at sannsynligheten for å gå av med AFP blir tilnærmet like stor for begge kjønn, alt annet likt.

Å motta sykepengene reduserer mulighetene til å gå av med AFP. Begge kjønn har fått redusert sannsynligheten for avgang via AFP dersom de har mottatt sykepengene, men reduksjonen er størst for menn. Forskning viser at menn har noe lavere sykefravær enn kvinner fordelt på færre perioder (Dyrdal et al. 2006:17). Dette innebærer at menns sykefravær er langtidsfravær som ut fra mine tall gir seg utslag i 40 % lavere sannsynlighet til å gå av med AFP i forhold til menn som ikke har mottatt sykepengene. Tidligere forskning viser en klar sammenheng mellom langtidsfravær og uførepensjonering (Dyrdal et al 2006: 6). Det er dermed sannsynlig at flere menn med langtidsfravær ender opp med uførepensjon snarere enn å gå av med AFP. I mange tilfeller vil dette også gi et bedre økonomisk resultat for den enkelte.

---

¹⁷ I mitt utvalg er gjennomsnittslønnen for menn på litt over 252 000 mens kvinnenes gjennomsnittslønn var på rundt 161 000. Kvinnene i utvalget har i snitt kun 64 % av mennenes lønn. Både før og nå har kvinners lønn vært lavere enn menns, men forskjellene er langt mindre enn hva som fremkommer i mine data.

Virkingen av å ha mottatt dagpenger er ikke signifikant verken for menn eller for kvinner ut fra mine data. Det er imidlertid godt dokumentert i tidligere forskning at tidligpensjonering brukes for å ”administrere” arbeidskraften og å pynte på tallene for arbeidsledige. Ut fra dette skulle en forvente en større sannsynlighet for å gå av med AFP blant mottakere av dagpenger enn blant eldre arbeidstakere for øvrig. Mine data peker i motsatt retning og kan muligens forklares ut fra en marginaliseringshypotese om at manglende arbeidsmarkedsressurser gir ufrivillig tilgang til dagpenger samtidig som de gir utestenging fra AFP-ordningen. I dette ligger en antakelse om at mange eldre med dagpenger ville ønsket en mindre stigmatiserende status som ”frivillig” AFP-pensjonist. Når dette ikke har vært mulig, har myndighetene i mange land modifisert dagpengeordningen (gjerne sammen med bedriftene) overfor de eldste arbeidstakerne slik at den modifiserte utgaven av dagpengene nå fremstår som en slags tidligpensjonsordning (Gulliemard og Rein 1993: 482, 488). Fordi virkingen av dagpenger ikke er signifikant, velger jeg å ikke utdype dette nærmere.

6.4 Oppsummering

Analysen viser at sannsynligheten for å gå av med AFP øker etter hvert som en nærmer seg den ordinære pensjonsalderen, hvilket er som forventet og samsvarer med resultatene fra den deskriptive analysen. Avgangsmønsteret til menn og kvinner i alderen 62 – 66 år er likevel forskjellig, der menn i større grad enn kvinner synes å gå av ved fylte 62 år.

Ut fra mine data finner jeg rent generelt at menn gjør mer bruk av AFP enn kvinner og at bruken av AFP for øvrig er betinget av en rekke andre forhold som virker forskjellig på menn og kvinner.

Ved innføring av lønnsvariablene blir virkingen av kjønn ikke lenger signifikant, og det kan se ut som om den virkning av kjønn på AFP i modell 1, egentlig er et utslag av at de 2 kjønn har svært ulik avlønning. Min konklusjon er at virkning av kjønn har liten eller ingen selvstendig virkning på AFP, og at den virkingen av kjønn på AFP som resultatene viser derfor må anses som spuriøs.

Gifte og tidligere gifte samt enker/enkemenn har alle en lavere sannsynlighet til å gå av med AFP enn ugifte (referansegruppen). Den kjønnsspesifikke analysen viser at enker er minst tilbøyelig til å gå av med AFP. Det er nærliggende å forklare dette med at enker i større grad

enn de øvrige kategoriene innen sivilstand velger å fortsette i arbeid samt at noen tar ut etterlattepensjon.

Forsørgelse av barn bidrar til lavere avgang med AFP blant menn. Resultatet er ikke signifikant for kvinner. I denne sammenheng er det ofte slik at eldre menn etablerer seg på nytt med en litt yngre ektefelle hvor egne og felles barn inngår som en del av prosjektet. Mitt tallmateriale viser da også at litt under 18 % av mennene i alderen 50 – 66 år lever sammen med barn mens tilsvarende andel for kvinner er rundt 10 %. Dersom vi undersøker AFP-alderen (62 – 66 år) vil det gå frem at langt flere menn enn kvinner lever med barn, selv om antall barn med foreldre mellom 62 – 66 år er lite for begge kjønn. Menn som lever med barn i en alder hvor avgang via AFP er mulig, har over 30 % lavere sannsynlighet til å gå av med AFP enn sine jevngamle ”brødre” uten barn. Dette skulle tyde på at forsørgeransvaret står sterkt innen denne gruppen. De utsetter pensjonering og eventuelle selvrealiseringsprosjekt som pensjonist inntil barna er blitt større og deres referansegruppe er ofte yngre menn i en liknende familiesituasjon.

Virkingen av utdanning er bare signifikant for den høyeste utdanningsgruppen når en gjør analysen med begge kjønn under ett. Ved separate analyser for menn og kvinner vil middels utdanning ha motsatt men signifikant effekt for menn og kvinner, noe som forklarer at resultatet samlet ble ikke signifikant. For kvinners del gir utdanning utelukkende en positiv virkning på avgangen med AFP. Dette kan forklares ved at middels og høyere utdanning gir kvinnene jobber innen det offentlige og deler av det private der ordningen med AFP er godt innarbeidet. Dette er gjerne jobber hvor kvinneandelen er høy, arbeidspresset stort og med liten kontroll over egen arbeidssituasjon. Alle forholdene ovenfor gir lav avgangsalder (Snarland og Øverbye 2003: 9) og dette er trolig noen av mange forklaringer på at kvinners avgang med AFP lar seg i større grad påvirke av utdanning enn hva tilfelle er blant menn. Mine data gir imidlertid ingen mulighet til å gå dypere inn i denne problematikken.

Resultatene viser videre at lønn har en sterk positiv effekt på sannsynligheten til å gå av med AFP. Mens virkingen av utdanning er sterkest for kvinner, synes virkingen av økt lønn å være sterkest for menn. Samlet sett finner jeg ingen støtte til hypotesen om at høy lønn gir lavere sannsynlighet til å gå av med tidligpensjon via AFP. Denne hypotesen bygger på at pensjonens andel av lønnen er synkende ettersom lønnen stiger, hvilket betyr at personer med høy arbeidsinntekt vil få en relativt større nedgang i inntekt og levestandard som følge av å pensjonere seg. De vil derfor alt annet likt ha et større insitamant til å utsette pensjoneringen

enn hva tilfelle er innenfor grupper med lavere lønn. Som nevnt viser mine data ingen slik effekt. Det kan derfor tenkes at en del andre forhold enn dem jeg har tatt med i min modell vil kunne gi en mer fullstendig forklaring på dette resultatet.

Marginaliseringsvariablene sykepenger og dagpenger svekker sannsynligheten til å gå av med AFP. Forklaringen er her arbeidstakere med sviktende helse har større tendens til å gå av med uførepensjon, mens mottakerne av dagpenger ofte ikke tilfredsstillter kriteriene til å kunne gå av med AFP. Marginaliseringseffekten er også svært tydelig ved nedbemanning. Arbeidstakere som jobber innenfor bedrifter med AFP og som nedbemanner, er omfattet av tartiff-avtaler som langt på veg hindrer dem i å havne i køen blant ledige. Disse er i en viss forstand innenfor ”systemet”, mens andre – de såkalte ”outsiderne”- er langt verre stilt og må ofte ta til takke med en mindre lukrativ og en mer stigmatiserende stønadsordning i form av dagpenger.

KAPITTEL 7

AVSLUTNING.

7.1 Innhold

I dette kapitlet vil jeg oppsummere de viktigste resultatene som jeg har kommet frem til og vurdere i hvilken grad resultatene kan forklares ut fra de teoretiske perspektivene som ligger til grunn for oppgaven min. Dernest vil jeg vurdere min oppgave i lys av hva som alternativt kunne vært gjort for å fremskaffe større innsikt i de problemstillinger jeg har behandlet. Dette bidrar til å anskueliggjøre begrensninger og svakheter ved min oppgave, men samtidig vil et slikt kritisk blikk også peke på muligheter for videre forskning innenfor feltet. Til slutt vil jeg kommentere noen av de foreslåtte endringene innenfor velferdspolitikken ut fra de resultater som jeg har kommet frem til. Jeg er i denne sammenheng opptatt av om mine funn gir støtte til de tiltak som ligger til grunn for arbeidslinjen i velferdspolitikken, herunder de endringer i pensjonssystemet som er innbakt i pensjonsreformen.

Oppgavens generelle problemstilling har vært å belyse omfanget av, tidspunktet for og sosiale årsaker til tidligpensjonering gjennom avtalefestet pensjon og uførepensjon. I tillegg har jeg hatt som mål å undersøke om de to formene for tidligpensjonering, hhv. UFP og AFP, er alternativer som avlaster hverandre eller om AFP kommer som en ny tidligpensjonsordning i tillegg til UFP. Dersom dette siste er tilfelle vil en forvente en viss økning i den totale tidligpensjoneringen uten at tilstrømmingen til uførepensjonering synker noe særlig.

Bakgrunnen for oppgaven er den urovekkende sterke økningen i bruken av tidligpensjonering i de siste årene. Denne økningen er uheldig av flere grunner. Tidligpensjonering vil for det første innebære redusert livskvalitet for en del av dem som går av før fylte 67 år og da kanskje først og fremst for personer som går av med UFP. For det andre vil en økning i antall tidligpensjonister være samfunnsøkonomisk kostbart og bryte med de velferdspolitiske målsettingene som er innbakt i arbeidslinjen. I følge våre politikere vil dagens pensjonssystem ikke lenger være bærekraftig dersom reglene for pensjonering forblir de samme i fremtiden. I oppgavens første kapittel går det klart frem at vi kan forvente en eksplosjon i pensjonsutgiftene frem mot 2100 hovedsakelig fordi flere vil pensjonere seg tidligere med en større pensjon.

7.2 Funnene

I det følgende vil jeg kort kommentere mine viktigste funn slik de samlet sett fremgår av analysekapitlene 4, 5 og 6.

Omfanget av tidligpensjonering via UFP øker noenlunde jevnt med økende alder innenfor aldersintervallet 50 – 62 år. Ved 62 år øker tidligpensjoneringen drastisk som følge av at tilgangen til AFP åpnes og tilstrømmingen til AFP ved 63, 64, 65 og 66 år gir samlet sett økt tidligpensjonering uten at dette medfører redusert tilstrømming til UFP i noen særlig grad. Dette skulle tilsi at AFP og UFP bare i liten grad er alternative former for tidligpensjonering.

Kvinner og menn har ulike avgangsmønstre eller pensjoneringsatferd. Kvinner går av med UFP i større grad enn menn og da fortrinnsvis ved en alder som er lavere enn nedre grense for tilgang til AFP. Av de kvinner som fremdeles er i jobb ved 62 år, vil mange foretrekke å jobbe et eller flere år til, eventuelt helt frem til de går av med ordinær alderspensjon. Menn vil på sin side ofte utsette pensjoneringen inntil de har rett på AFP. Da vil mange gå av med første og beste anledning, dvs. ved fylte 62 år.

Sivilstand virker også inn på tidligpensjoneringen. Pensjoneringstilbøyeligheten til gifte og enker/enkemenn er lavere sammenliknet med enslige både når det gjelder UFP og AFP. Forskjellen er litt mindre mellom skilte/separerte og referansegruppen enslige når det gjelder UFP, men resultatene er ikke signifikante. Når det gjelder avgang med AFP, viser resultatene at skilte/separerte har om lag 25 % lavere sannsynlighet for slik avgang enn enslige. Ved analyse av hvert kjønn separat kommer det frem at dette gjelder først og fremst for skilte/separerte menn.

Personer som bor sammen med barn har lavere sannsynlighet for uførepensjonering i forhold til personer som ikke lever sammen med barn. Dette gjelder også for tidligpensjonering med AFP, men da først og fremst for menn som bor sammen med barn. Senere avgang fra arbeidslivet for foreldre med barn kan på et generelt grunnlag forklares ut fra at forsørgeransvaret oppleves sterkere så lenge en lever sammen med barna. Kjønnforskjellen som kom frem når en undersøker avgangen med AFP, må nødvendigvis ta hensyn til at svært få kvinner lever sammen med barn etter fylte 62 år. Ulikhet i livsløp mellom kjønnene, der fødende kvinner over 40 år er relativt få mens eldre menn starter på nytt med ny familie, kan bidra til å forklare

at virkningen av barn på AFP er størst for menn (i forhold til menn uten barn) og at virkningen av barn på AFP ikke var signifikant for kvinner i gruppen 62 – 66 år.

Mine resultater viser ikke overraskende at økt utdanning gir lavere sannsynlighet til å gå av med UFP. Når det gjelder AFP er tendensen motsatt, dvs. at det er personer med høy utdanning som gjør mest bruk av avgang med AFP sammenliknet med personer i gruppen lav utdanning. Dette siste resultatet gjelder i større grad for kvinner enn menn. Det er faktisk slik at menn med middels utdanning har lavere sannsynlighet til å ta ut AFP enn menn med lav utdanning. Jeg antar at en del av de forskjeller vi her ser kan skyldes at samme nivå på utdanning fører til svært ulike typer jobber, og at tilstrømmingen av kvinner til omsorg, helse og utdanning gir ofte jobber med mye stress og samtidig god tilgang til AFP.

Mine resultater viser at økning i lønn vil gi en sterk økning i sannsynligheten til å av med AFP. Personer med middels lønn er de som har den største økningen i sannsynligheten for uttak av AFP i forhold til referansegruppen med lav lønn, men forskjellen i pensjoneringstilbøyelighet er også stor mellom gruppen med høy lønn og gruppen med lav lønn. Det viser seg for øvrig at effekten av kjønn på AFP for en stor del kan tilbakeføres til lønnsforskjeller mellom kjønnene, slik at kjønn bare i begrenset grad har en selvstendig effekt på AFP. Når det gjelder UFP, vil lønnsøkninger ha motsatt effekt og gi lavere sannsynlighet for overgang til UFP. Også her ble effekten av kjønn endret ved innføring av lønnsvariablene i modellen og det er grunn til å anta at der eksisterer et samspill mellom lønn og kjønn.

Mottak av sykepenger har en sterk positiv effekt på sannsynligheten til å bli uførepensjonert. Denne sammenhengen er stort sett forklart ut fra stønadshistorien og livsløpet til uførepensjonisten forut for pensjoneringen. Jeg fant ingen tilsvarende signifikant sammenheng mellom mottak av dagpenger og UFP. Mottak av sykepenger virker også inn på sannsynligheten til avgang med AFP, men da i motsatt retning, dvs. at mottak av sykepenger reduserer sannsynligheten for avgang med AFP. Mottak av dagpenger har derimot ingen signifikant effekt på avgang via AFP. Det er mulig at vi ved å skille mellom personer som er innenfor arbeidsmarkedet og personer som delvis står utenfor, vil få to motsatte effekter på AFP og at disse oppveier hverandre slik at det samlede resultatet ikke blir signifikant. Mine data gir imidlertid ikke mulighet til å skille mellom de som er innenfor og de som mer eller mindre er utenfor arbeidslivet.

Mottak av sosialhjelp har nesten samme sterke effekt på uførepensjonering som mottak av sykepenges. I den deskriptive analysen fant jeg ingen personer som både hadde mottatt sosialhjelp og AFP. Av den grunn tok jeg bort variabelen i den logistiske analysen av AFP. Resultatet passer for øvrig godt til det bilde som er skapt av AFP pensjonisten; en mann med rimelig god helse og god tilknytning til arbeidsmarkedet, godt utdannet og med en akseptabel inntekt. Dette står i sterk kontrast til karikaturen av uførepensjonisten; en kvinne med lav inntekt og lav utdanning, med dårlig helse og mindre tilknytning til arbeidslivet.

Konklusjonen ovenfor er riktignok noe overforenklet, men den støttes også av de funn som viser at tilstrømmingen til AFP skjer først og fremst fra dem som er i jobb, i langt mindre eller så å si i ingen grad fra folk med uførepensjon. Avtalefestet pensjon er derfor først og fremst et alternativ til fortsatt yrkesdeltaking for en spesiell gruppe relativt ressurssterke personer med mulighet til å kunne velge en "frivillig" avslutning på yrkeskarrieren før fylte 67 år.

Redegjørelsen av resultatene ovenfor kan sammenfattes i tre viktige funn. For det første viser det seg at ulikhetene i livsløp mellom menn og kvinner nedfeller seg i ulike pensjoneringsmønstre, herunder forskjeller i bruken av AFP og UFP. For det andre er effekten av endringer i lønnen forskjellig alt etter om det dreier seg om UFP eller AFP. Noe overraskende vil økning i lønn gi økt sannsynlighet til å gå av med AFP. Siden en vanligvis antar at omfanget av tidligpensjonering avtar når lønnen øker, vil resultatet bli nærmere kommentert nedenfor. Det viser seg for det tredje, at AFP og UFP er alternative former for tidligpensjonering som hver for seg rekrutterer fra ulike sosiale grupper. Innføringen av AFP har dermed økt det totale omfanget av tidligpensjonering uten at dette har gitt en tilsvarende reduksjon i UFP innenfor de relevante alderskategoriene.

7.3 Oppgaven teoretiske tilnærminger og funnene

Fordi de ulike teoretiske tilnærmingene legger ulik vekt på forskjellige årsaker, vil mine resultater implisitt kunne styrke eller svekke de teoretiske tilnærmingenes relative posisjon når det gjelder å forklare pensjoneringen i befolkningen. Mitt utgangspunkt har imidlertid vært å se på modellene som komplementære og utfyllende perspektiver i stedet for konkurrerende og gjensidig utelukkende.

I følge attraksjonsmodellen er tidligpensjonering ønsket og valgt ut fra preferanser om mer fritid og minst mulig tap av inntekt. Teorien tilsier da at bruken av tidligpensjonering øker når forskjellen mellom tidligere lønn og fremtidig pensjon er avtagende. I vårt pensjonssystem er forskjellen mellom lønn og pensjon minst eller endog opphevet for lave lønninger, og en skulle dermed forvente at tidligpensjoneringen øker når lønnen avtar. Mine resultater gir ikke ubetinget støtte til at dette er tilfelle. Uførepensjoneringen er riktignok størst blant lavinntektsgruppene der pensjonens andel av lønnen er forholdsvis høy, men bruken av avtalefestet pensjon øker derimot når lønnen øker. Ved å anta at avgang med avtalefestet pensjon i større grad er valgt enn hva tilfellet er med overgang til uførepensjon, vil en ut fra de foreliggende resultater kunne konkludere med at AFP oftere velges på tross av at høy lønn gir fallende kompensasjonsgrad. Den viktigste forklaring på uførepensjonering er i følge mine data ikke lønn men svekket helse målt gjennom mottak av sykepenger. Overgang til uførepensjon er svært ofte endepunktet på en prosess som har pågått over en viss tid, og både utstøtingsmodellen og livsløpsmodellen gir mer adekvate forklaringer på denne prosessen enn attraksjonsmodellen. Avgang med avtalefestet pensjon kan også fremstilles som endepunktet på en prosess, men her har yrkesaktivitet og rettighetsopptjening vært mer fremtredende enn sviktende helse og mottak av ulike stønader.

Min oppgave gir lite grunnlag for å fremheve et perspektiv som bedre egnet enn de andre til å forklare bruken av tidligpensjonering i vårt samfunn og det har heller ikke vært en sentral del av problemstillingen å gjennomføre en slags strategisk test mellom tilnæringsmåtene. I min oppgave har jeg nyttet alle tre tilnæringsmåtene når jeg har forsøkt å oppnå innsikt i hva som fremmer og hva som hemmer tidligpensjonering. En slik eklektisk fremgangsmåte begrunnes ut fra at alle valg skjer innenfor gitte strukturelle rammer der tidligere erfaringer i livsløpet utgjør en viktig del av beslutningsgrunnlaget i tillegg til det foreliggende saksforhold. Dette gjelder selvsagt også for valg mellom pensjonering eller fortsatt yrkesdeltaking. Pensjonering som sosialt fenomen er sammensatt og forklaringer må derfor søkes på ulike nivåer innenfor ulike sosiale settinger og med utgangspunkt i det eller de teoretiske perspektiv som synes mest formålstjenlig ut fra den foreliggende problemstilling.

7.4 En utvidet ramme for videre forskning

Det er rimeligvis stor avstand mellom den forholdsvis enkle undersøkelsen som danner kjernen i min masteroppgave og det som ideelt sett kunne vært gjort for å få en bedre forståelse av

tidligpensjoneringen i vårt samfunn. En utvidelse av forskningsopplegget kan skje på tre ulike plan.

En kan for det første utvide opplegget med flere variabler innenfor rammen av de foreliggende data og den kvantitative metoden som jeg har brukt i oppgaven. Ved å supplere min oppgave med strukturelle variabler som ledighetsnivå og ulike næringer/yrker, vil en utvilsomt få en modell som gir bedre forståelse av tidligpensjonering. Litteraturen og forskningen innenfor disse områdene er imidlertid svært omfangsrik og jeg har av den grunn ikke funnet det formålstjenlig å utvide min masteroppgave med flere variabler.

For det andre kunne en supplere foreliggende opplegg med undersøkelser som gir tilgang til subjektive opplevelser og holdninger til videre yrkesaktivitet og pensjonering blant eldre arbeidstakere og tidligpensjonister. Dette kan gjøres innenfor kvantitative tverrsnittundersøkelser i kombinasjon med intervjuundersøkelser, eller utformet som en longitudinell forløps studie der en følger de samme individene over tid.

Den tredje utvidelsen innbefatter å ta i bruk en historisk-komparativ metode. Innenfor et slikt design vil pensjoneringsatferd og ulike pensjonssystemer fremkomme som et samspill mellom livsløpet, velferdsstaten og arbeidsmarkedet. Ved å studere dette samspillet i ulike land og ved ulike tidspunkt, vil en kunne få en helhetlig forståelse av økningen i antall tidligpensjonerte og tilsvarende nedgang i yrkesdeltakelse blant eldre arbeidstakere. En god del av forskningslitteraturen bygger på denne type studier (Atchley 1982; Guillemard og Rein 1993; Esping – Andersen 1999 etc.). Et slikt opplegg krever imidlertid store ressurser som bare kan utløses gjennom internasjonalt forskningssamarbeid der relativt store forskningsmiljøer deltar.

7.5 Velferdspolitiske utfordringer

Masteroppgaven min har politiske implikasjoner med hensyn til hvilke velferdspolitiske tiltak som synes mest adekvate for å sikre et bærekraftig pensjonssystem inn i fremtiden. Ideelt sett burde politiske tiltak være forskningsbaserte og bygget på de mekanismer som en vet påvirker pensjoneringsatferden. Langt oftere har de politiske aktørene et ideologisk utgangspunkt for de tiltak som foreslås og de ulike teoretiske perspektivene brukes som ”vitenskapelig” legitimering av fordekte sosialpolitiske standpunkt.

Attraksjonsmodellen er nyttig for dem som ønsker å fremstille økt tidligpensjonering som et utslag av dårlig arbeidsmoral og manglende ansvarsfølelse for fellesskapet. Dette kan bøtes på ved å endre den økonomiske insitamentstrukturen slik at det svir økonomisk ved å tidligpensjonere seg. Den positive varianten er at det skal lønne seg å arbeide.

Utstøtingsteoriene fokuserer på strukturelle forhold i arbeidslivet og på arbeidsmarkedet for øvrig. Ansvar for tidligpensjonering ligger ikke lenger hovedsakelig hos det enkelte individ, men flyttes til sosiale forhold som den enkelte bare i begrenset grad kan påvirke. Herav vil en også foreskrive tiltak av en annen karakter enn dem som utelukkende henvender seg til den enkeltes økonomiske egeninteresse. Noen tiltak i denne sammenheng går under betegnelsene seniorpolitikk og et inkluderende arbeidsliv (St. meld. nr. 9, 2006 – 2007) og spenner fra ulike former for lønnstilskudd til arbeidsmarkedspolitiske tiltak av mer generell karakter.

Livsløpsmodellen retter fokus på de hendelser og prosesser som fører til tidligpensjonering. I den grad denne er uønsket av den enkelte og av samfunnet for øvrig, vil tiltak som forebygger avgang fra arbeidslivet være å foretrekke. Tilrettelegging av arbeidet for og tett oppfølging av den enkelte vil kunne ha en gunstig virkning i så måte i tillegg til tiltak som gir et bedre arbeidsmiljø rent generelt.

Arbeidslinjen, slik den blir omsatt i praktisk politikk, hviler i meget stor grad på en tro at økonomiske insentiver vil kunne øke arbeidstilbudet i befolkningen generelt og til de eldre spesielt. Mine resultater viser at denne politikken bare vil lykkes i den grad den kombineres med andre tiltak innenfor sosialpolitikken og arbeidsmarkedspolitikken. Den foreslåtte avkortningen i pensjonen ved å gå av med pensjon før fylte 67 år har også noen uheldige fordelingspolitiske konsekvenser. Lavinntektsgrupper med avbrutt yrkeskarriere og deltidsarbeid, blant annet kvinner, vil se seg økonomisk tvunget til å stå lengre i arbeid enn hva de ut fra en helhetlig vurdering egentlig ikke ønsker. Dette vil samlet sett kunne øke arbeidstilbudet men neppe øke velferden.

Litteratur

Atchley, Robert C. (1982a). "Retirement as a Social Institution". *Annual Review of Sociology*. Vol. 8: 263-287.

Atchley, Robert C. (1982b). "Retirement: Leaving the World of Work". *Annals, AAPSS*. November 1982: 120 – 131.

Blekesaune, Morten og Einar Øverbye (2002). *Early retirement and social citizenship. Marginalisation and integration in the Nordic countries*. Oslo: NOVA Skriftserie 2/2002.

Blekesaune, Morten (2005). "Hvordan påvirker AFP uførepensjoneringen?". *Tidsskrift for Velferdsforskning*. Nr. 3/05: 135 – 145.

Bogen, Hanne, Tove Midtsundstad (2007). *Noen år til? Erfaringer med seniorpolitikk i seks kommuner*. Oslo: Fafo-rapport 2007: 28.

Esping –Andersen, G., (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economics*. Oxford, Oxford University Press.

Ferrie, Jane, Paul Higgs, Martin Hyde, Gill Mein og James Nazroo (2003). "Pathway to early retirement: structure and agency in decision-making among British civil servants". *Aging & Society*. Nr. 23/2003: 761 – 778.

Duncan, Greg J., Smith, Ken R. (1989). "The Rising Affluence of the Elderly: how far, how fair, and how frail?". *Annual Review of Sociology*. Vol. 15: 261- 289.

Field, Andy ((2000), 2005). *Discovering Statistics Using SPSS*. Sage Publications. London. Thousand Oaks. New Delhi 2005.

George, Linda K., (1993). "Sociological Perspectives on Life Transition". *Annual Review of Sociology*. Vol. 19, 1993: 353-373.

Grambo, Anne-Cathrine, Sigrid Myklebø. "Hvordan vil pensjonsreformen påvirke pensjoneringsatferden?". *Arbeid og velferd*. Nr. 4/07: 27 – 32.

Guillemard, Anne-Marie, Martin Rein, (1993). "Comparative Patterns of Retirement". *Annual Review of Sociology*, Vol. 9: 469- 503.

Halvorsen, Knut (1977). *Arbeid eller trygd*. Pax. Oslo 1977.

Hansen, Hans-Tore (1996). *Trygd – en midlertidig bro eller en vei ut av arbeidsmarkedet?* Avhandling for dr.philos, Sosiologisk institutt, Universitetet i Bergen. Bergen: Stiftelsen for samfunns- og næringslivsforskning (SFN).

Hellevik, Ottar (1973). *Forskningsmetode I sosiologi og statsvitenskap*. . Universitetsforlaget. Oslo. Bergen. Tromsø 1973.

Hernes, E., Knut Røed, Steinar Strøm (2002). *Yrkesdeltakelse, pensjoneringsatferd og økonomiske insentiver*. Rapport 4/2002. Stiftelsen Frischsenteret for samfunnsøkonomisk forskning..

Haga, Oddbjørn. (2002). *Gjennomsnittlig pensjoneringsalder i Norge 1970 – 2001*. Rikstrygdeverkets utredningsavdeling

Hyggen, Christer (2007). *Tidligpensjonering og AFP. Pensjonering før fylte 67 år innen KS` tariffområde 2002-2006*. Fafo-rapport 2007: 39. Oslo 2007.

Lien, Ole Christian, Anne-Cathrine Grambo. *Hva vet befolkningen om pensjon?* NAV rapport nr.1 2007. Oslo 2007. Hentet 29/4-2008 fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/fin/dok/nouer/1998/nou-1998-19.html?id=116542>

Midtsundstad, Tove (2002). *AFP-pensjonisten: sliten – eller frisk og arbeidsfør? En analyse av tidligpensjonering og bruk av AFP i privat sektor*. Oslo: Fafo rapport 385.

Midtsundstad, Tove (2005). *Ikke nødvendigvis sliten. En analyse av tidligpensjonering og seniorpolitikk i staten*. Oslo: Fafo-rapport 482.

Midtsundstad, Tove (2006a). *Pensjonering før fylte 67 år. Tidligpensjonering og bruk av AFP innen KS` tariffområde 2002 – 2004*. Oslo. Fafo-rapport 509.

Midtsundstad, Tove (2006b). *Hvordan bidra til lengre yrkeskarrierer? Erfaringer fra norsk og internasjonal forskning om tidligpensjonering og seniortiltak*. Oslo: Fafo-rapport 534.

Midtsundstad, Tove (2007). *Fra utstøting til inkludering? En kartlegging av norske virksomheters arbeidskraftsstrategier overfor eldre arbeidstakere*. Oslo: Fafo-rapport 2007: 37.

Mykletun, Arnstein. (2000). *Overgang fra arbeid til trygd: Attraksjon eller utstøtning*. Hovedoppgave i sosiologi høsten 2000. Sosiologisk institutt. Universitetet i Bergen.

Mayer, K. U., Urs Schoepflin. (1989). "The State and the Life Course". *Annual Review of Sociology*, Vol. 15, pp.187 – 209.

NOU 1994: 2 *Fra arbeid til pensjon*. Hentet fra www.regjeringen.no/nb/dep/aid/dok/NOUer/1994/19.desember 2008.

NOU 1998: 19 *Fleksibel pensjonering*. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/fin/dok/nouer/1998/nou-1998-19.html?id=116542> 19.desember 2008.

NOU 2004:1. *Modernisert foletrygd*. Oslo. Finans og Sosialdepartementet. Statens forvaltningstjeneste. Informasjonsforvaltning. Oslo 2004.

NOU 2007: 4. *Ny uførestønad og ny alderspensjon til uføre*. Arbeids og inkluderingsdepartementet. Oslo 2005.

Pedersen, Axel West. (1997). Fafo-rapport 223. *Mellom arbeid og pensjon. Rapport fra en spørreundersøkelse*. 2947 Tøyen, Oslo.

Pedersen, Axel West. (2004). "Halvhjertet kopi av brutal original". *Tidsskrift for velferdsforskning*. Nr. 3: 168 – 187.

- Pedersen, Beate F. (2007). *Tidligpensjonering og seniorpolitikk i skoleverket*. Masteroppgave i sosiologi. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi. Universitetet i Oslo.
- Rikstrygdeverket (2002). *Økonomiske virkemidler for et inkluderende arbeidsliv*. Prosjekt for inkluderende arbeidsliv. Oslo 2002.
- Rygg, Bente Johnsen (2005). Hovedoppgave i statsvitenskap 2005. *Tidligpensjonering blant eldre arbeidstakere*. NTNU. Trondheim 2005.
- Scott, J. (1995) *Sociological theory*. Edward Elgar Publishing Limited. Cheltenham 1995.
- Snartland, Vemund, Einar Øverbye. *Skal jeg bli eller skal jeg gå?* NOVA rapport 21/2003. Oslo 2003.
- Solem, Per Erik (2004). "Tidligpensjonering – et gode eller et onde?". *Aldring og livsløp*. Nr 1/2004: 2 – 7.
- Stensnes, Kyrre, Nils Martin Stølen (2007). *Pensjonsreformen: Virkninger på statsfinanser, effektivitet og fordeling*. SSB rapport 2007/11. Oslo - Kongsvinger 2007.
- St.meld. nr 35 (1994 – 1995). *Velferdsmeldingen*. Sosial og helsedepartementet. Oslo 1995.
- St.meld. nr. 12 (2004-2005). *Pensjonsreform- trygghet for pensjonene*. Finansdepartementet. Oslo 2005.
- St.melding nr 5 (2006 – 2007). *Opptjening og uttak av alderspensjon i folketrygden*. Arbeids og inkluderingsdepartementet. Oslo 2007.
- St.meld. nr. 9 (2006 – 2007). *Arbeid, velferd og inkludering*. Arbeids og inkluderingsdepartementet. Oslo 2006.
- Uhlenberg, Peter (1992). „Population Aging and Social Policy”. *Annual Review of Sociology*. Vol. 18: 449 – 474.

Vaage, Odd Frank. (2003), SSB, Rapport 2003/18. *Yrkesliv eller pensjonisttilværelse*. Oslo-Kongsvinger 2003.

Wahl, Asbjørn (2009). *Velferdsstatens vekst – og fall?* Gyldendal Norsk Forlag AS. Oslo 2009.

Wærnes, Kari (1982). *Kvinneperspektiv på sosialpolitikken*. Universitetsforlaget. Oslo 1982.

Litteraturhenvisninger fra nettet.

1. <http://www.regjeringen.no/nb/dep/aid/dok/regpubl/stmeld/20062007/stmeld-nr-5-2006-2007-/2.html?id=408305>. Figur 1 s

2. <http://www.regjeringen.no/nb/dep/aid/dok/regpubl/stmeld/20062007/stmeld-nr-5-2006-2007-/2.html?id=408305>. Fig. 6

3. www.regjeringen.no/nb/dep/fin/dok/NOUer/2004/2004-1/4/5. Tabell 1 og tabell 2.

4. <http://www.nav.no/Arbeid/Arbeidss%C3%B8ker/Inntektssikring/Dagpenger>. Kap 4

Figur og tabell-liste.

Figur 1. Utvikling i antall yrkesaktive pr. pensjonist i perioden 1950 til 2060. s 14

Figur 2. Utvikling i gjennomsnittlig pensjoneringsalder for kvinner og menn. (1970-2005) s 15

Tabell 1. En fremskriving av ulike typer pensjonister frem til 2100. Antall i 1000. s 16

Tabell 2. En fremskriving av utviklingen i pensjonsutgifter frem mot 2100.

Målt i kroneverdi og G i 2001. s 16

Tabell 4.2.1 Ulike utvalgsstørrelser etter lengden på oppfølgingstiden. s 66

Figur 4.2.1 Fordeling på jobb, UFP og AFP for ulike aldersgrupper. Oppfølgingstiden er henholdsvis et år (A), fem år (B) og 10 år (C).	s 68
Tabell 4.3.1 Fordeling av tilstand (verdi) som funksjon av alder etter 1, 6 og 11 år. Personene var i jobb ved utgangstidspunktet t ₀ . Tall i prosent..	s 71
Tabell 4.3.2 Uførepensjon (UFP) og avtalefestet pensjon (AFP) fordelt på kvinner og menn. Angitt i prosent ved t ₅ (5 års oppfølgingstid).	s 73
Tabell 4.3.3 Andelen uførepensjonerte og personer med avtalefestet pensjon innenfor De ulike kategoriene for sivilstand. Tall i prosent ved t ₅ .	s 73
Tabell 4.3.4 Andelen uførepensjonerte og personer i alderen 62 – 67 år med avtalefestet pensjon innenfor de ulike kategoriene for sivilstand. Tall i prosent ved t ₅ .	s 75
Tabell 4.3.5 Andel med UFP eller AFP som lever sammen med barn under 18 år eller ikke. Angitt i prosent. Ved t ₅ (5 års oppfølgingstid).	s 75
Tabell 4.3.6 Andel som har mottatt UFP og AFP etter ulike utdanningsgrupper, angitt i prosent. Ved t ₅ (5 års oppfølgingstid). N = 20801.	s 77
Tabell 4.3.7 Andel med UFP og AFP etter ulike lønnsgrupper. Angitt i prosent. Ved t ₅ . N = 18704.	s 79
Tabell 4.3.8 Andel UFP og AFP som har mottatt sykepenger eller ikke. Tall i prosent ved t ₅ .	s 79
Tabell 4.3.9 Andel UFP og AFP som har mottatt sosialhjelp eller ikke. Tall i prosent ved t ₅ .	s 81
Tabell 4.3.10 Andel UFP og AFP som har mottatt dagpenger eller ikke. Andel i prosent ved t ₅ .	s 82
Tabell 5.2 Blokkvis logistisk regresjon. Avhengig variabel er uførepensjon ved t ₅ .	s 85
Tabell 5.3 Logistisk regresjon for kvinner og menn. Avhengig variabel er UFP ved t ₅ . Tall i oddsreter.	s 90

Tabell 6.1 Logistisk regresjon. Avhengig variabel er AFP ved t_5 . Målt i oddsrate(OR).	s 96
Tabell 6.2 Logistisk regresjon for kvinner og menn. Modell 3. Avhengig variabel er AFP ved t_5 . Tall i oddsrate.	s 101
Tabell 6.3 Prosentandel med overgang til AFPs innen hvert alderstrinn fra 62 – 66 år fordelt på kjønn. Oppfølgingstiden er 5 år ($t = t_5$).	s 101

OVERSIKT OVER VEDLEGG.

Vedlegg 1. Fordeling av jobb, UFP og AFP etter alder, målt i %, ved status 1, status 5 og status 10.	s 121
Vedlegg 2. Logistisk regresjon. Avhengig variabel er uførepensjon ved t_{10} . Modell 1, modell 2 og modell 3	s 123
Vedlegg 3. En oversikt over hovedresultatene fra deskriptiv statistikk.	s 125
Vedlegg 4. Tabell 1. Logistisk regresjon med AFPs som avhengig variabel. Alder 62 – 66. Selektert utvalg der lønn fra 0 til 50 000 er tatt bort.	s 129

VEDLEGG 1. Fordeling av jobb, UFP og AFP etter alder, målt i % ved status 1, status 5 og status 10.

Tabell 1. Fordeling av jobb, UFP og AFP etter alder, målt i %, ved status 1.

Alder	Jobb mm	Uførepensjon	Avtalefeste pensjon	Sum %	Antall
51	98,5	1,5	0,0	100	5512
52	98,3	1,7	0,0	100	5173
53	98,3	1,7	0,0	100	4819
54	98,3	1,7	0,0	100	4452
55	97,9	2,1	0,0	100	4051
56	97,2	2,8	0,0	100	3650
57	97,4	2,6	0,0	100	3200
58	96,7	3,3	0,0	100	2767
59	96,2	3,8	0,0	100	2360
60	96,0	4,0	0,0	100	1991
61	95,8	4,2	0,0	100	1681
62	85,9	5,1	9,0	100	1472
63	88,2	5,0	6,8	100	1208
64	88,1	4,6	7,2	100	1021
65	86,3	4,8	8,9	100	883
66	90,2	4,7	5,0	100	758

Tabell 1 viser tydelig at tilgangen til AFP er aldersbetinget. 9 % av 62-åringene går over til AFP. Deretter varierer tallene noe for de neste årskullene, men alle overgangene er under 9 %. Variasjonene kan være virkningen av regelendringer vedrørende hvor stor arbeidsinntekt en kan ha i tillegg til en uavkortet pensjon på de ulike alderstrinn. At overgangen til AFP er høyest ved 62 år skyldes antakeligvis et oppdemmet behov. Det er imidlertid verd å merke seg at overgang til AFP fordeler seg på alle årskullene innenfor det gitte aldersintervallet og at dette ikke bidrar til å redusere UFP. De to tidligpensjonsordningene er dermed ikke alternative former for tidligpensjonering.

Tabell 2 viser ikke overraskende samme tendens. 57-åringene vil etter 5 års oppfølgingstid være 62 år, dvs. gamle nok til å ta ut AFP. 10,8 % har da tatt ut AFP uten at dette har gitt en nedgang i UFP. Andelen som har tatt ut UFP er tvert imot 3 % større for 57-åringene enn for 56-åringene. Dette skulle også tilsi at de to tidligpensjonsordningene retter seg mot ulike grupper og er i den forstand ikke alternative former for pensjonering før fylte 67 år.

Tabell 2. Fordeling av jobb, UFP og AFP etter alder, målt i %, ved status 5.

Alder	Jobb mm	Uførepensjon	Avtalefestet pensjon	Sum	Antall
50	91,4	8,6	0,0	100	3293
51	90,4	9,6	0,0	100	3000
52	89,5	10,5	0,0	100	2686
53	88,2	11,8	0,0	100	2305
54	86,1	13,9	0,0	100	1985
55	85,2	14,8	0,0	100	1664
56	83,0	17,0	0,0	100	1398
57	69,3	20,0	10,8	100	1236
58	63,0	20,0	17,0	100	1091
59	59,4	19,2	21,4	100	933
60	56,4	17,6	26,0	100	803
61	56,7	16,2	27,1	100	702

Tabell 3 Fordeling av jobb, UFP og AFP etter alder, målt i %, ved status 10.

Alder	Jobb mm	Uførepensjon	Avtalefestet pensjon	Sum %	Antall
50	80,2	19,8	0,0	100	673
51	77,3	22,7	0,0	100	520
52	62,2	27,3	10,5	100	465
53	52,7	30,0	17,3	100	433
54	47,7	31,9	20,4	100	392
55	42,8	27,1	30,2	100	325
56	42,6	27,9	29,4	100	265

Tabell 3 viser hvilke overganger som har skjedd etter 10 års oppfølgingstid. Gruppen 50-56 år har da blitt 60 – 66 år. 20 % av 50 åringene har etter 10 år blitt uføretrygdet, resten er i arbeid. Blant 56 åringene har kun litt over 40 % fortsatt yrkesdeltakelse. Litt under 30 % har hatt overgang til AFP og 27,9 % har hatt overgang til UFP. Ikke overraskende starter uttak av AFP når 52 åringene er blitt 62 år og overgang til AFP medfører ingen særlig reduksjon i andelen som går over til UFP.

VEDLEGG 2. Logistisk regresjon. Avhengig variabel ved t_{10} . Modell 1, modell 2 og modell 3.

Tabell 1. Blokkvis logistisk regresjon. Avhengig variabel er uførepensjon ved t_{10} .

Modell	1	2	3
Uavhengig variable			
Alder	1,088*	1,088*	1,097*
Kjønn (Mann = 1, kvinne = 0)	0,867***	0,968	0,998
Gift (Referansegruppe = ugift)	0,714**	0,751**	0,725**
Enke (Referansegruppe = ugift)	0,626**	0,657**	0,619**
Skilt/sep (Referansegruppe = ugift)	0,956	0,929	0,844
Barn (Med barn = 1, uten barn = 0)	0,990	0,960	0,960
Middels utdanning (Referansegruppe = lav utdanning)	0,695*	0,716*	0,722*
Høgskole/universitet (Referansegruppe = lav utdanning)	0,397*	0,458*	0,490*
Under middels lønn. (Referansegruppe = lav lønn)		1,208***	1,119
Over middels lønn (Referansegruppe = lav lønn)		0,705**	0,693**
Høy lønn (Referansegruppe = lav lønn)		0,303*	0,426*
Sykepenger (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			2,991*
Sosialhjelp (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			2,918
Dagpenger (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			0,597**
Reduksjon: - 2 log likelihood	96	27	121
N = 3073			

Tabell 2. Blokkvis logistisk regresjon. Avhengig variabel er AFP ved t10.

Modell	1	2	3
Uavhengige variable			
Alder. Dummy 63 år (Ref. gruppe: 62 år)	1,821*	1,854*	1,876*
Alder. Dummy 64 år (Ref. gruppe: 62 år)	2,271*	2,241*	2,273*
Alder. Dummy 65 år (Ref. gruppe: 62 år)	3,369*	3,336*	3,438*
Alder. Dummy 66 år (Ref. gruppe: 62 år)	3,929*	3,941*	4,016*
Kjønn Menn = 1, kvinner = 0	1,364*	1,365*	1,341**
2Gift (Ref. gruppe: Enslige)	0,773	0,757	0,756
Enke (Ref. gruppe: Enslige)	0,404*	0,422*	0,422*
Skilt/separert (Ref. gruppe: Enslige)	0,753	0,745	0,761
Barn Lever sammen med barn = 1, ellers 0	0,671**	0,685**	0,688**
Middels utdanning (Ref. gruppe: Lav utdanning)	1,611*	1,552*	1,550*
Høgskole/universitet (Ref. gruppe: Lav utdanning)	2,695*	2,548*	2,484*
Under middels lønn (Ref. gruppe: Lav lønn)		1,780*	1,820*
Over middels lønn (Ref. gruppe: Lav lønn)		1,769*	1,767*
Høy lønn (Ref. gruppe: Lav lønn)		1,438	1,401
Sykepenger Mottatt = 1, ikke mottatt = 0			0,691**
Dagpenger Mottatt = 1, ikke mottatt = 0			0,725
Reduksjon i log-likelihoodverdien	119	20	5
N = 1880			

* = signifikant på 1 prosentnivå

** = signifikant på 5 prosentnivå

*** = signifikant på 10 prosentnivå

Vedlegg 3. En oversikt over hovedresultatene fra deskriptiv statistikk.

Blokk	Uavhengig variabel	Uførepensjon	Avtalefestet pensjon	Merknader
1	Alder	Øker med alder Ingen nedgang etter åpnet tilgang til AFP AFP er ikke et alternativ til uførepensjon.	Tas i bruk ved fylte 62 år (9 %)	Stemmer bra med teori og empiri i kap.2. UFP kan forklares gjennom utstøtingsmodellen. AFP kan forklares ut fra attraksjonsteorien. Livsløpsmodellen kan forklare begge typer pensjonering.
1	Kjønn	Kvinner har høyere uføreprosent enn menn.	Krav som begrenser tilgang til ordningen gjør at kvinner er underrepresentert.	Stemmer bra med den empirien som jeg har gjort rede for i kapittel 2. Kvinner har lavere inntekter enn menn, hvilket gir høyere kompensasjonsgrad. I følge attraksjonsmodellen skulle dette gi insentiv til UFP. Kvinner og menns livsløp er forskjellig (Livsløpsmodellen). Dobbeltarbeidende kvinner svekker helsen. Helsemessig utstøting fra arbeidet.
1	Sivilstand	Større andel blant enslige og blant skilte/separerte enn blant gifte.	Størst andel blant enslige. Også høy andel blant enker/enkemenn Husholdninger	Teorien om at ekteskapet gir en viss beskyttelse mot selvmord kan overføres til å gjelde UFP. Lavere andel uføre blant gifte stemmer godt med empirien i kapittel 2. Teorien om at ekteskapet er til for mannen får derimot ikke støtte i mine data.

1	Barn under 18 år i husholdningen	Husholdninger med barn har en lavere andel uførepensjonister enn husholdninger uten barn	Husholdninger med barn har en lavere andel AFP-pensjonister enn husholdninger uten barn	Barn i husholdningen gir lavere andel pensjonerte. Kanskje er alder en bakenforliggende variabel. Livsløpsmodellen setter krav til foreldrene om å forsørge egne barn gjennom egen arbeidsinntekt.
1.	Utdanning	Uførepensjonering avtar med økt utdanning.	Ingen entydig og klar sammenheng mellom utdanning og uttak av AFP	Mine resultater (gitt ved deskriptiv statistikk) om UFP, bekrefter de antakelser og den empiri som jeg har gjort rede for i kapittel 2. Når det gjelder AFP er situasjonen mer uklar.
2	Lønnsinntekt	UFP er vanligere i grupper med lav lønnsinntekt	AFP øker med økende lønnsinntekt. Denne generelle tendensen brytes når en går fra gruppen med midlere inntekt til gruppen med høyest inntekt.	Kompensasjonsgraden forklarer tallene vedrørende uførepensjoneringen og AFP-pensjonering innenfor gruppen med høyest inntekt. Dette er i tråd med en teori og empiri som fremlegges i kap. 2. Utstøtingsmodellen kan også bidra til å forklare UFP (helsemessig utstøting)

3	Mottatt sykepenger	Klar og entydig sammenheng mellom sykepenger og UFP.	Ingen sammenheng mellom sykepenger og AFP-pensjonering.	<p>Sviktende helse kan gi grunnlag for både utbetaling av sykepenger og uførepensjonering. Dermed oppstår det samvariasjon. Sammenhengen mellom sviktende helse og uførepensjonering samsvarer med de undersøkelser som er gjort rede for i kap. 2. Det å motta sykepenger kan i seg selv gi et eget bidrag til UFP. AFP er i større grad et alternativ for friske arbeidstakere.</p> <p>Livsløpsmodellen er egnet til å forklare hvordan forutgående perioder med sykepenger ender opp med uførepensjonering</p>
3	Mottatt sosialhjelp	Klar sammenheng mellom mottak av sosialhjelp og uførepensjonering	Ingen sosialhjelps-mottakere blant AFP-pensjonistene	<p>Forutgående marginalisering og utstøting gir grunnlag for senere uførepensjon</p> <p>Marginaliseringen kommer også til uttrykk ved at ingen med AFP har mottatt sosialhjelp. Dette forsterker inntrykket av at AFP og UFP er to alternative ordninger for tidligpensjonering som rekrutterer fra ulike grupper i befolkningen</p>

3	Mottatt dagpenger	En større andel av uførepensjonistebe har mottatt dagpenger enn ellers i utvalget	En mindre andel av AFP-pensjonistene har mottatt dagpenger enn ellers i utvalget.	Resultatene styrker teorien om at AFP og UFP er to ulike ordninger som fungerer som alternativer.
---	-------------------	---	---	---

VEDLEGG 4. Logistisk regresjon med AFP som avhengig variabel. Alder 62 – 66.
 Selektert utvalg der lønn fra 0 til 50 000 er tatt bort.

Analysen nedenfor er gjort med alder som kontinuerlig variabel innenfor intervallet 62 – 66 år og de laveste lønnsnivåene er tatt ut av utvalget. Dette gjør at det gjennomsnittlige lønnsnivået i referansegruppen lav lønn blir høyere og dermed blir oddsratene til de øvrige kategoriene innenfor lønn tilsvarende redusert sammenliknet med oddsratene i tabellene 6.1 og 6.2 i oppgaven.

Tabell 1. Logistisk regresjon med AFPs som avhengig variabel. Alder 62 – 66.
 Lønn >= 50 000.

Uavhengige variable	OR. Blokk1	OR. Blokk2	OR. Blokk3
Alder	1,386*	1,398*	1,401*
Kjønn (Menn = 1, kvinner = 0)	1,168***	1,041	1,028
Gift (Referansegruppe: Enslige)	0,813	0,755**	0,751**
Enke (Referansegruppe: Enslige)	0,472	0,477*	0,472*
Skilt/separert (Referansegruppe: Enslige)	0,795***	0,729**	0,734**
Barn (Lever med barn = 1, uten barn = 0)	0,552*	0,593*	0,628**
Middels utdanning (Referansegruppe: Lav utdanning)	1,097	1,047	1,019
Høgskole/universitet (Referansegruppe: Lav utdanning)	1,489*	1,276**	1,222
Under middels lønn (Referansegruppe: Lav lønn)		2,975*	2,857*
Over middels lønn (Referansegruppe: Lav lønn)		4,671*	4,292*
Høy lønn (Referansegruppe: Lav lønn)		3,279*	2,909*
Sykepenger (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			0,630*
Sosialhjelp (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			0,000
Dagpenger (Mottatt = 1, ikke mottatt = 0)			0,470**
Reduksjon i log-likelihoodverdien	172	58	28